

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

**Оновлений конспект лекцій
для студентів економічних спеціальностей
денної та заочної форми навчання**

Харків
ХНАДУ
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

До друку і в світ дозволяю
Перший проректор

І.П. Гладкий

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

**Оновлений конспект лекцій
для студентів економічних спеціальностей
денної та заочної форми навчання**

О.В. Попадинець

Харків
ХНАДУ
2017

Міністерство освіти і науки України

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

**Оновлений конспект лекцій
для студентів економічних спеціальностей
денної та заочної форми навчання**

Затверджено методичною
радою університету,
протокол № ____ від _____ р.

Харків
ХНАДУ
2017

ВСТУП

«Історія економіки та економічної думки» (ІЕЕД) є інтегрованою навчальною дисципліною, яка досліджує процес становлення й розвитку господарства й економічної думки на певних етапах розвитку людства. Навчальний курс побудований на основі двох фундаментальних наук – «Економічної історії» та «Історії економічних вчень». Довгий час ці дисципліни викладалися окремо. Нещодавно їх об'єднали в одну навчальну дисципліну. Це має свої переваги, тому що дозволяє зрозуміти, як світ економіки й досягнутий рівень продуктивних сил, світ науки, ідеологія та особистий фактор об'єктивно сприяли виникненню тієї або іншої економічної теорії на певному етапі розвитку суспільства. Така системообразуюча структура знань, що враховує переплетіння економічної історії й економічного мислення, збагачує студентів досвідом людства в рішенні господарських проблем, озброює знанням теорій і методами аналізу, дозволяє краще зрозуміти сучасні економічні проблеми й прогнозувати їхнє наукове рішення.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Предмет історії економіки та економічної думки
2. Методологія історії економіки та економічної думки.
3. Періодизація історії господарського розвитку суспільства та історії економічної думки.
4. Господарство первісного суспільства

1. Предмет історії економіки та економічної думки

Об'єктом ІЕЕД, як і всіх інших економічних наук, є економіка в цілому, що є несучою конструкцією суспільства. Головним критерієм визначення економічної науки як самостійної дисципліни є виділення й обґрунтування її предмета. Із приводу предмета ІЕЕД можна сказати, що він, з одного боку, визначений, обґрунтований, розкритий, з іншого – відсутня єдність поглядів у його позначенні. Пояснюють це наступні положення:

- ІЕЕД – міждисциплінарна наука, що перебуває на стику історії та економіки, і тому неминучі «забігання» в історичну або економічну сторону;
- учені переслідують різні цілі дослідження, обумовлені як особистою пристрастю вченого, так і ступенем затребуваності суспільства й правлячої еліти, і тому акцентують увагу на різних сторонах предмета;
- учені користуються різною методологією – сукупністю світоглядних позицій, що визначають свої підходи, принципи, методи, способи дослідження.

У літературі предмет ІЕЕД як цільної навчальної дисципліни дається у вузькому й розширеному трактуванні. Так, А. І. Сурин визначає предмет ІЕЕД як історію становлення й розвитку суспільного виробництва, а також історичного

процесу виникнення, розвитку, боротьби й зміни економічних концепцій на певних етапах розвитку людства. Автори В. М. Ковальчук і ін. у визначенні предмета роблять акценти на взаємозв'язку історії економіки та економічної думки і місці України в цьому процесі: ІЕЕД «вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку і її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях, починаючи з первісного суспільства до сучасності; основні явища й процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ, економічну політику провідних держав світу та України, досліджує загальні закономірності економічного життя, а також її особливості в окремих країнах».

Загалом можна стверджувати, що предметом ІЕЕД є розвиток народного господарства різних країн світу в різні епохи та історичний процес виникнення, розвитку та зміни економічних ідей та концепцій.

2.   Методологія історії економіки та економічної думки.

Своєрідність предмета історії економіки та економічної думки формують і специфічні методи пізнання.

1.   **Історико-генетичний метод аналізу** дозволяє виявити історичні умови виникнення економічних концепцій, їх спадковість, загальні закономірності в змісті та пізнавальних пріоритетах економічної теорії, що дає можливість поєднувати їх у ті або інші напрямки економічної думки, розкриває взаємозв'язок теорії з політикою й господарською практикою. Аналізуючи концепцію, необхідно представити реалії часу, у якому вона виникла, рівень розвитку сучасної їй економічної системи та наукової думки. Не можна підходити до спадщини минулого з мірками сьогодення, оцінювати його значення з позицій нинішнього рівня розвитку економіки.

2.   **Метод зіставлення й порівняльного аналізу** пов'язаний із зіставленням економічних теорій, їх методологічних основ і трактувань ними найважливіших категорій. Це дозволяє побачити досягнення тієї чи іншої теорії або її специфічність. Дослідники історії економічної думки порівнюють практичні рекомендації, що також містяться в різних концепціях, і їх використання в економічній політиці держави.

3.   **Логічний метод** передбачає фіксацію розвитку внутрішньої логіки економічних теорій, системи категорій, проблемної побудови аналізу (теорії фірми, державного регулювання економіки, економічного росту та ін.). Така побудова аналізу дає можливість представити історію економічної думки як об'єктивно обумовлену історію постановки й рішення теоретичних і практичних проблем.

4.   **Мотиваційний (класовий) метод** припускає визначення того, інтересам яких класів, груп відповідає та або інша концепція. Нейтральної економічної теорії не буває, тому що головною її складовою є «політика», що є концентрованим вираженням інтересів пануючої еліти. Такий підхід активно

використовував К. Маркс. Завдання – не умовчувати протиріччя, а знаходити теоретичні й практичні рішення на шляхах суспільного прогресу.

5. **Метод економіко-математичного моделювання** використовується для аналізу робіт, написаних вербальним способом, його активно застосовує М. Блауг у своєму підручнику. Так «невидима рука» А. Сміта знаходить свою інтерпретацію в дії ринкового механізму саморегулювання (попит, ціна, пропозиція, конкуренція).

6. **Еклектичний метод** – спроби синтезу різних теорій, їх несуперечливого тлумачення (наприклад, теорія ціни А. Маршалла або «Великий неокласичний синтез» П. Самуельсона).

7. **Монографічний метод аналізу** пов'язаний з описом поглядів ученого або його окремої роботи. Суть методу – у досягненні максимальної автентичності, вірогідності у викладі ідей автора.

8. **Територіальний метод** – припускає дослідження економічної думки в окремих країнах, регіонах (наприклад, економічна думка Давнього Сходу, Чиказька школа монетаризму).

9. **Системний підхід до аналізу**: викладаючи історію економічної думки, автори використовують багато методів, створюючи системне бачення формування й розвитку економічної думки (наприклад, групування теорій за школами і напрямками).

Що стосується науково-організаційного оформлення історико-економічних досліджень, то можна назвати ті, що найбільш часто зустрічаються:

1. **Економічна думка** – «сукупність всіх поглядів і бажань за економічними питаннями, які присутні в суспільній свідомості в певний час і в певному місці» (Й. Шумпетер).

2. **Школа економічної думки** – група вчених, об'єднаних загальними теоретичними представленнями та методологією дослідження.

3. **Напрямок економічної думки** – найбільш масштабне, тривале й еволюціонуюче утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність поглядів, що допускає достатню свободу в трактуванні окремих положень, але мають деякі загальні принципові положення.

Належність великих вчених-економістів до тієї або іншої школи – річ досить умовна, оскільки кожний відрізняється оригінальним світоглядом (наприклад, українського вченого зі світовим ім'ям М. Туган-Барановського не зараховують ні до однієї зі шкіл, оскільки він працював в «різних жанрах»). Тому для зручності аналізу вчених поєднують у досить формальні союзи й суспільства.

3. Періодизація історії господарського розвитку суспільства та історії економічної думки.

Періодизація – встановлення певних хронологічних послідовних етапів в економічному розвитку суспільства; форма систематизації історичного знання.

К. Маркс заклав основи формаційного підходу до періодизації історії суспільства – він висунув ідею зміни суспільно-економічної формації в

результаті розвитку протиріч між продуктивними силами й виробничими (економічними) відносинами. Згідно із цим підходом історія суспільства та економіки ділиться на ряд суспільно-економічних формацій (первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну). Критеріями кожної з формацій є особливості соціально-економічного ладу суспільства, що характеризується відносинами власності та класовими протиріччями.

Періодизація Маркса мала ряд переваг порівняно з попередниками: уперше суспільство розглядалося як динамічна система; пояснювався механізм переходу від одного способу виробництва до іншого, від однієї суспільно-економічної формації до іншої в результаті порушення відповідності виробничих сил існуючим виробничим відносинам.

Сучасники Маркса висунули свою схему періодизації, підкреслюючи, що розвиток визначається не способом виробництва, а способом обміну. Б. Гильдебранд як критерій періодизації взяв розвиненість грошового обміну, виділяючи три стадії в історії господарства:

- натуральне (з найдавніших часів до XIII ст. н. е.), де відсутній грошовий обмін, а обмінюється продукт на продукт;
- грошове (XIII–XVIII ст. н. е.), що характеризується більш розвиненим рівнем обміну;
- кредитне (з XIX ст.), у якому обмін здійснюється переважно за допомогою кредитних грошей, безготівкових розрахунків.

В сучасних умовах історики-економісти найчастіше користуються загальноісторичною періодизацією:

- давня історія (приблизно 100 тис. років до н. е.–V ст. н. е.);
- середні віки (V–XV ст.);
- нові часи (XVI–поч. XX ст.)
- новітні часи (з 1914 р. до наших днів).

Еволюція економічної думки містить наступні загальновизнані етапи:

1. Економічні вчення доринкової епохи (пам'ятники економічної думки Давнього Сходу, економічна думка Давньої Греції й Давнього Рима, економічна думка середньовіччя).

2. Економічні вчення епохи нерегульованої ринкової економіки (меркантилізм, класична школа політекономії та критичні напрямки в економічній науці: економічний романтизм, утопічний соціалізм, історична школа, марксизм, неокласичний напрямок

3. Економічні вчення епохи регульованої ринкової економіки (кейнсіанство, неокласичний синтез, інституціоналізм, неолібералізм, неоінституціоналізм, неомарксизм).

4. Господарство первісного суспільства

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. Розвиток первісного суспільства включає кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і залізний віки. Найважливішими рисами первісної доби були:

- перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства,
- існування роду як господарської одиниці, який поділявся на виробничі колективи, громади спільної власності на землю.

Палеоліт (3 млн — 10 тис. років тому) був найважчим і найдовшим періодом, який збігся з льодовиковим періодом історії. Протягом цього періоду знаряддя праці еволюціонували від палки-копалки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин), складних знарядь з вкладками, списометалки. Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100. Головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилася видобувати та підтримувати вогонь, що було найвизначнішим технічним досягненням. З'явилися постійні житла. У Мезоліті (9-7 тис. р. до н.е.) утвердилися сучасні природно-кліматичні умови. Великі звірі вимерли. Люди харчуватися дрібними тваринами, птахами. Поряд із збиральництвом і полюванням одним з головних занять стає рибальство вудкою. Тоді ж були винайдені гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки, тенета. Зроблено перші спроби приручити диких тварин. Виник найдавніший транспорт — водний (колоди, плоти з них, човни). Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти — кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири. Щодо умов ведення господарства цей період характеризувався виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства, яке розпочалося з тваринництва.

Першими прирученими тваринами були собака, бик і свиня. В цей час зародилося землеробство і виникли перші постійні поселення.

Неоліту притаманне утвердження різних галузей відтворюючого господарства. Цей процес дістав назву «неолітична революція». Складовою частиною цієї епохи був мідний вік, або енеоліт, коли відтворююче господарство стало домінуючим. Ріллю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно мололи кам'яними зернотерками (жорнами), збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Збереглося чимало цегляного посуду, випаленого з глини, оздобленого жовтим орнаментами, жіночі статуетки прародительок. Зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. У неоліті остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), вдосконалилися лук і стріли, з'явилися кам'яні сокири. Виник наземний транспорт — лижі, віз, сани. Худобу використовували як тяглову силу. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система обміну.

Бронзовий вік (III – II тис. до н. е. на Давньому Сході, в Європі – II тис. до н. е.) Визначальними рисами цього періоду були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзо-ливарного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль.

Перехід до виробництва заліза на межі II – I тис. до н.е. став визначальним моментом початку раннього залізного віку. У Західній Європі він поділявся на періоди: гальштадський і латенський. Для гальштадської культури характерно співіснування бронзових і залізних знарядь праці, перехід від мотики до сохи та плуга. У латенський період з'явилися залізні серпи, плужні лемеші, розвивалися ремесла, особливо ковальство, ювелірна справа, гончарство. Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Зразки їхніх виробів знайдено у розкопаних поселеннях, і в могильниках. Серед знайдених виробів залізні сокири, серпи, ножі, рибальські гачки, посуд, прикраси, кераміка, намиста, амфори.

Отже, на ранній стадії господарства первісної доби переважало полювання, рибальство, збирання. Згодом у зв'язку з удосконаленням знарядь праці (гарпуни, скребки, луки, сокири, човни, молоти, серпи, списи) почалась обробка шкур, глиняного посуду, виникло образотворче мистецтво, будівництво наземних споруд. Протягом бронзового та залізного віків відбулись великі зрушення в розвитку продуктивних сил. Появився ткацький верстат, розвинулося скотарство, а особливо землеробство. Між ними виник перший поділ праці, налагодився економічний обмін між окремими родами, общинами, племенами і вони створили економічні умови для виникнення держав. Перші з них утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає ІЕЕД?
2. Чому ІЕЕД є фундаментальною дисципліною щодо всіх економічних наук?
3. Перелічіть основні методи й функції ІЕЕД.
4. Проаналізуйте взаємозв'язок історії економіки й історії економічної думки.
5. Роз'ясніть суть основних підходів до періодизації ІЕЕД.
6. Дайте характеристику господарській діяльності людей на різних етапах первісного суспільства за наступними параметрами:
  - а) форми власності;
  - б) основні види господарської діяльності привласнюючого та відтворюючого господарств;
  - в) основні форми суспільно-господарської організації.
7. Які причини руйнування первісного суспільства?

План семінарського заняття

1. Предмет і метод ІЕЕД.
2. Функції, цілі й завдання курсу.
3. Взаємозв'язок історії економіки й історії економічної думки.
4. Варіанти періодизації історії економіки та історії економічної думки.

5. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика.

Теми доповідей

1. Предмет і завдання ІЕЕД.
2. Творчі функції ІЕЕД у системі економічних наук.
3. Етапи розвитку історико-економічної науки.
4. Роль ІЕЕД в економічній освіті.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н. е.–V ст. н. е.)

1. Особливості східного рабства
2. Господарство Стародавньої Греції
3. Античний Рим: економічні причини розвитку і занепаду
4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я
5. Економічна думка Давнього Сходу
6. Економічні погляди представників античного світу.

1. Особливості східного рабства

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н.е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н.е. Склалися два типи господарської організації:

- Східне рабство
- Античне рабство

Їм були властиві спільні риси:

- ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці;
- провідна роль землеробства і натурального господарства;
- позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Східне рабство виникло в IV тис. до н.е. в Стародавньому Єгипті. Вигідне стратегічне та географічне положення сприяло його політичному та економічному розвитку.

Поступово фараони, жерці, державні чиновники присвоїли общинні землі, перетворивши вільних селян на залежних від себе виробників. Найбільшими рабовласниками були фараони, які привозили полонених із завойованих країн. Рабів використовували як слуг, а головною силою були селяни-члени громад, хоча великої різниці між селянами - общинниками та рабами не було.

До району східного рабства належало також Межиріччя (Месопотамія).

Особливості східного рабства можна узагальнити так:

Головною виробничою силою були не раби, а вільні селяни-общинники. Головна сфера економічного життя – сільське господарство – залишилось поза рабовласницьким виробництвом. Лише частково праця рабів використовувалась для обробки ґрунту, особливо в системі царського і храмового господарства.

Раби належали в основному державі. Головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство.

Використання рабської праці було однобоким і непродуктивним. Рабів використовували для обслуговування рабовласників, інколи вони брали участь у будівництві пірамід, каналів, тощо.

Східне рабство не було класичним: у ньому перепліталися суспільні та рабовласницькі елементи.

2. Господарство Стародавньої Греції

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою античний (давній). Хронологічно він охоплював першу половину

I тис. до н.е.– першу половину I тис. н.е. В період античності рабовласництво досягло нового розквіту. Переважало боргове рабство, була знищена община використання рабської праці стало більш різнобічним і продуктивним. Рабство перетворилося на класичне. Антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою у якій повноправними були лише землевласники.

Населення концентрувалось у містах. Вперше у світовій історії місто втіснило і підпорядковувало собі село. Тут не вистачало зерна власного виробництва, тому сільське господарство було другорядним, місто експлуатувало село.

У VIII-VI ст. до н.е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства та розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей торгового капіталу, купців.

Бурхливий розвиток ремесла, торгівлі, сільського господарства, змінив економічний базис Греції, її суспільний уклад. У сільському господарстві та ремеслі дедалі більше використовується праця рабів. Суспільство розпалося на два стани:

- вільних громадян;
- невільних громадян.

У VIII-VI ст. до н.е. формувалися грецькі рабовласницькі міста – держави, або поліси. Орна земля, угіддя, природні багатства, які спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Серед вільних були багаті, менш заможні та зовсім бідні. Між аристократією та сільським населенням почалася боротьба. У багатьох полісах земельній аристократії вдалося перетворити селян на рабів і примусити працювати на себе.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта - наймогутніший у військовому відношенні поліс Стародавньої Греції. Фізична

праця була для спартанців принизливим заняттям, їхня справа – війна. Спарта була військовим табором, готовим у кожную мить рушити на ворога. Її господарство було відсталим, свідченням чого можуть бути гроші – залізні пластини, які ніде, крім Пелопоннесу, ніхто не приймав. В Аттиці високого розвитку досягли ремесло і торгівля. Землеробство відіграло другорядну роль.

Територія Антики була мало придатна для ведення сільського господарства. Тут здавна розвивалося ремесло і торгівля. Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Найінтенсивніше вона здійснювалась у VIII-VIст. до н.е. Головна причина – гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом, а також зменшення чисельності населення полісів. Земельний голод у невеликих грецьких державах призвів до утворення багатьох колоній на островах архіпелагу в Егейському морі, на південному узбережжі Італії, в Сицилії, Північній Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів. Колонії стали центрами торгівлі греків з варварами. З колоній надходили ремісничі вироби, з варварських країн – хліб, худоба, раби.

У V – IVст. до н.е. праця рабів стала продуктивною, особливо у ремеслі. В Афінах налічувалося приблизно 365тис. рабів і лише 90тис. вільних. Рабів захоплювали в основному з негрецьких територій під час війн, купували на ринках. Раб коштував 167, рабиня – 135-220 драхм. Ремісники коштували дорожче. Привілейованими рабами були учителі, лікарі, поліцаї, купці. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях за мізерну їжу. Чимало їх використовували як слуг. Деким з них, зокрема ремісникам, торговцям, дозволялося мати сім'ї. Вони сплачували рабовласнику чини.

Були раби й державні. В Афінах з них складалася поліція (скіфи), їх використовували на будівництві портів,доріг,храмів. Звільнення рабів було рідкісним явищем. Становище їх було надзвичайно тяжким. У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. У сільському господарстві Греції кількість рабів була незначною. Ремісники працювали у невеликих майстернях по 3-12 чоловік. У великих майстернях кількість працюючих досягала 30-100 чоловік.

Зовнішня, морська торгівля, на відміну від внутрішньої, набула значного розвитку. Оскільки розвивалося товарне виробництво, економіка Греції змінювалася. Раби виконували тяжку роботу. Експлуатація рабів у Греції сприяла досягненню високого економічного і культурного рівня. Однак технічні можливості рабоволодіння швидко вичерпали себе. Раби не хотіли удосконалювати знаряддя праці, а вільні надавали перевагу заняттям політикою, філософією, фізичними вправами.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країн - сільське господарство, ремесло, торгівлю.

У 338р. до н.е. Грецію завоювала Македонія, а в Iст. до н.е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

3. Античний Рим: економічні причини розвитку і занепаду

Історія Риму – яскрава сторінка розвитку і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави:

- VIII-VIст. до н.е.- царський;
- 509-31рр до н.е.- республіканський;
- 31р до н.е.-476р н.е.- імператорський.

Перший період – це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX-IV ст. до н.е.). В економічному житті Стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Розвиток матеріальної культури, інтенсивне руйнування громадського землеволодіння і утвердження приватної власності, загострення протиріч між патриціями, які захопили значну частину громадських земель плебеями зумовили розклад громади. Протягом VI-IIIст. до н.е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалося вільне населення. До середини IIIст. до н.е. була захоплена вся територія сучасної Італії. В Iст. до н.е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Період розвитку рабовласницького суспільства припав на II - Iст. до н.е. Воно набуло класичних форм. Економічне піднесення тривало перші два століття н.е. Рабам належала роль основної робочої сили, їхня праця використовувалася в усіх галузях господарства. Раби поділялися на міських і сільськогосподарських. Перші – слуги, ремісники, вчителі, управителі, медики - використовувалися в домашньому господарстві. Багато рабів працювали в ремісничих майстернях, копальнях, але переважна частина – в сільському господарстві. Джерелами рабства були війни, піратство, а в неіталійських володіннях Риму – також борги. Міжнародним центром работоргівлі був острів Делос, де щоденно продавали до 10тис. рабів. Рабами були іноземці, римське право заборонило перетворювати громадян своєї республіки на рабів. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Боротьба за землю була важливою ознакою економічного розвитку Риму. З'явилися аграрні проекти, які обмежували захоплення державних земель, але вони були безрезультатними.

Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. В Італії провідна роль належала виноградарству, городництву, вирощуванню маслин. Самостійними галузями були тваринництво і птахівництво. Збирали досить високі врожаї пшениці.

Кінець республіки (I ст. до н.е.) – це період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I-III ст. н.е. воно не тільки пододало занепад, а й досягло свого рівня розвитку. Відбулися позитивні зміни в агротехніці.

Розширювалися посівні площі. У Римі існували закони, які зобов'язували власників вести правильний обробіток землі. Якщо землероб два роки не обробляв свого поля, він його втрачав. Розвивалася агротехнічна наука.

Значних успіхів досягло ремесло. Вже у царську епоху ремісники відзначалися високим професіоналізмом. Більшість працюючих людей у майстернях були вільними. Рабська праця використовувалася в майстернях побічно як некваліфікована, чорнова. Процвітання ремесла в Італії тривало недовго. На відміну від Греції в Римській імперії заняття ремеслом не було престижним і вважалося справою рабів і бідних. Великі капітали не йшли в промисловість. Панувала ручна техніка.

Експлуатація рабів була головним джерелом багатства. Велике значення мало пограбування колоній, що набуло систематичного характеру у фіскальній, торговій, лихварській сферах.

У період пізньої Римської імперії господарство занепало і прийшло до кризового стану. Причиною кризи було загострення суперечностей рабовласницького суспільства. Дешева рабська праця не стимулювала технічний прогрес. Контроль за працею рабів у латифундіях був ускладнений, що призводило до зниження продуктивності праці.

Витіснення з економічного життя невеликих власників підірвало господарські засади держави, її військову могутність. Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарства рабами. Ціни на них зросли, використання стало нерентабельним. Збільшення паразитичних елементів з вільного населення, потребувало додаткових витрат держави, що зумовлювало посилення податкового гніту.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширення екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби діставали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Колонадні стосунки стали переважаючими.

Отже, для господарства Римської імперії в III- V ст. н.е. визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація і аграризація економіки, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалася, однак тенденція його розвитку полягала в зміцненні невеликого індивідуального виробництва, що стало раціональнішою формою ведення господарства. Невелика земельна власність і вільні селяни зберігалися, особливо на периферії, але вони потрапляли в різні форми залежності від великих землевласників і під патронат, перетворювалися на

колонів. Значення колонату постійно зростало. Сформувалися рентні відносини. Розширилися господарська самостійність рабів, які отримували землю, в економічному відношенні ставали залежними колонадного типу.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався, і загрожував романському світові. В 476р. н.е. Західна Римська імперія перестала існувати.

4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

З грецькою та римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. Скіфи (VIст. н.е.- IIIст. н.е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. У Vст. н.е. Скіфію описав Геродот. Населення складалося із скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Перші жили осіло, займалися сільським господарством, вирощували пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Переважна частина їхнього врожаю йшла на продаж. Скіфи-кочівники нічого не сіяли і не орали. Вони випасали незлічені стада худоби. Царські скіфи - панівна верхівка державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен, їхнє основне заняття - військова справа.

В осілих скіфів дуже рано з'явилося ремесло. Інтенсивний торговий обмін між Скіфією і Грецією став причиною руйнування родової общини, заміни її землеробною, зміцнення місцевої знаті, утворення державності скіфських царів.

Майже одночасно з населенням Північного Причорномор'я кіммерійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. Вона мала різні причини:

- перенаселення міст – полісів;
- соціальна і політична боротьба;
- посилення торгового обміну.

Передумовою заснування міст-полісів була взаємовигідна торгівля чи обмін товарами. Найбільша хвиля колонізації припадала у Північному Причорномор'ї на VIII-VIст. до н.е.

На перше місце з організації грецьких колоній у басейні Чорного моря вийшло малоазійське місто Мілет. З його ініціативи виникло 75 таких поселень. (На півдні України Березань, Олівія, Тір над Дністром, Тірібака, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові, Херсонес, Феодосія). Найвищого розквіту ці міста досягли у VI-IVст. до н.е., перетворившись на великі політичні, виробничі, культурні та торгові центри. Протягом століть домінували Ольвія, Херсонес. Навколо них жили місцеві племена, які займалися сільським господарством. Між місцевими поселеннями і грецькими містами зростав обмін товарами.

У Vст. до н.е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство, столицею якого став Пантікапей. Перше місце в економіці Боспорського царства займало землеробство. Ним займалися тисячі невеликих власників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка застосовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яка шла до Греції. Населення Боспорського царства досягло успіхів і в ремеслі. У грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатурки. Основний торговий партнер Боспорського царства – Афіни. Туди щорічно вивозили отриманий врожай, призначений для експорту.

У IV-IIIст. до н.е. у етапах Північного Причорномор'я відбулися суттєві зрушення. Скіфська держава в 339 р. зазнала нищівної поразки від Філіпа II. На півдні України з'явилася нова могутня сила – сармати. Вони розбили скіфів. Усі ці події негативно позначилися на економіці грецьких міст Причорномор'я. Знесилені атаками варварів, вони відкуплялися від них золотом. Занепав експорт зернових. Населення міст розбіглося. Постійні напади варварів зруйнували фінансові відносини колоній, їхні золоті та срібні гроші замінили мідні.

Вичерпавши свої можливості, господарство, засноване на жорстокій експлуатації рабів, пережило себе і тому зазнало закономірного краху. В Європі, як і в усьому світі, зароджувалися нові феодальні відносини.

5. Економічна думка Давнього Сходу

Писемні пам'ятки стародавнього світу – документи господарської звітності, закони, юридичні акти та твори про управління державою та державним господарством – мали нормативний характер і відображали економічні уявлення суб'єктів традиційної економіки.

До найдавніших джерел економічної думки належать писемні пам'ятки Стародавнього Єгипту: «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н. е.), «Проречення Іпусера» (XVIII ст. до н. е.), «Пророцтво Нефертіті», «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі» (XXI-XVIII ст. до н. е.). Вони дають уявлення про економічні і політичні функції фараона як глави держави; про власність, рабство, товарно-грошові відносини у стародавніх єгиптян. У них знайшли відображення питання організації праці ремісників і землеробів, рекомендації з підвищення ефективності функціонування чиновницького апарату.

Писемною пам'яткою Вавілонії є «Закони царя Хаммурапі» (XVIII ст. до н.е.), спрямовані на зміцнення економічної влади держави, захист приватної власності, забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці, визначення відповідальності для порушників, обмеження свавілля лихварів і торгового рабства.

Писемними джерелами Стародавньої Індії є переважно релігійні трактати, в яких економічні проблеми розглядаються лише у контексті певних нагальних соціальних та політичних завдань. Найважливішим з них вважається

«Архашастра» (IV ст. до н.е.). Це трактат про мистецтво державного управління. Головною метою економічної діяльності держави вважається поповнення скарбниці. Основними джерелами доходів названі прибутки від державних підприємств, також податки, мито і штрафи, що стягувалися з населення. До економічних функцій держави віднесені: заселення та облаштування нових земель; надання земельних ділянок за умов сплати податків; будівництво іригаційних споруд; виділення коштів на розвиток торгівлі та ремісництва; фінансування громадських робіт. У трактаті висловлені міркування щодо необхідності досягнення «активного» державного бюджету шляхом скорочення видатків і збільшення доходів, суворого обліку доходів і видатків у спеціальних книгах. Аналогічні ідеї з'являться в Європі лише через дві тисячі років.

Економічна думка Стародавнього Китаю розвивається як складова тогочасних філософських та політичних учень, основними з яких були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм (IV-III ст. до н. е.). Конфуціанство, перетворившись на державну ідеологію, чинило вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Конфуцій (Кун-ци, 551–479 рр. до н. е.) запропонував програму морального вдосконалення людини як запоруки забезпечення стабільності соціально-економічного устрою країни. Він розглядав державу як велику родину, а її правителя – як батька народу, який повинен прагнути зробити своїх дітей багатими і щасливими. Для цього потрібно забезпечити більш рівномірний розподіл доходів, зменшити податки і залучати народ до громадських робіт не завдавши шкоди землеробству. Конфуцій вважав, що праця примножує багатство, отже, є його джерелом.

Представники легізму – альтернативної течії суспільної думки – вважали, що державне управління повинно ґрунтуватись не на моральних засадах, а на досконалому законодавстві й обґрунтовували необхідність реформування економіки. Фундатор легізму Лі Куї (424-386 рр. до н. е.) висунув ідею державного регулювання цін на зерно шляхом збільшення його пропонування за фіксованими цінами. Легіст Шан Ян (390-338 рр. до н. е.) виступав за жорстку централізацію управління, обмеження торгівлі і товарно-грошових відносин; контроль над цінами; систему колективної відповідальності за виконання робіт та сплату податків.

Представники моїзму проповідували природну рівність людей. Ідеологи даосизму створили одну з перших в історії людства соціальних утопій.

Особливе місце в історії старокитайської економічної думки займає колективний трактат «Гуань-цзи» (IV –III ст. до н.е.) – близько 500 праць кількох тисяч вчених, які працювали в своєрідній академії – «Палаці наук біля Західних воріт». Програма державного регулювання економіки, викладена у трактаті, передбачала: захист національної економіки від стихії ринку шляхом державного регулювання цін; стабілізацію економіки шляхом прискореного розвитку землеробства й створення державних запасів зерна; проведення оцінки земель і впровадження гнучкого земельного податку; заборону відривати селян від праці на землі; формування державних фінансів без прямих податків; контроль за емісією грошей для забезпечення їх високої купівельної спроможності.

6. Економічні погляди представників античного світу.

Визначний вплив на подальший розвиток світової економічної думки справили ідеї мислителів Стародавньої Греції – Ксенофонта, Аристотеля, Платона, які здійснили перші спроби теоретичного осмислення економічного устрою сучасного їм суспільства. Давньогрецька концепція економіки полягала в адміністративному мистецтві управління домогосподарством, вона сформувала уявлення про ефективне управління ресурсами для досягнення головної мети – задоволення потреб.

Ксенофонт (430-354 рр. до н.е.). Економічні погляди викладені у працях: «Про доходи Афін», «Про господарство», «Економікос». Завдяки назві останньої в науковий оборот був введений термін «економіка» (від гр. ойкос – домогосподарство, номос – правило, закон) – мистецтво управління домашнім господарством (маєтком грека-рабовласника). Основою господарства Ксенофонт вважав землеробство через його природно обумовлені переваги над ремісництвом та торгівлею. Він робить цінні спостереження щодо природи товару і ринку, поділу праці і обміну. Вчений звертає увагу на природний поділ праці на розумову та фізичну, на залежність глибини поділу праці від розміру ринку. Він розрізняє дві сторони товару – корисність речей (споживчу вартість) та їх здатність обмінюватися (мінову вартість), дає визначення грошей і досліджує їх функції як засобу обігу та нагромадження скарбів. У праці «Про доходи Афін» Ксенофонт розмірковує над проблемою економічної ролі держави і доводить думку, що держава повинна збагачуватись так само, як і приватні особи. Він рекомендує скуповувати рабів і віддавати їх за плату у користування приватним особам, які орендують у держави срібні рудники. Вчений вважає, щоб поліпшити стан зовнішньої торгівлі слід будувати державні торговельні судна і також надавати їх в оренду приватним особам.

Платон (428-348 рр. до н.е.). Економічні погляди викладені у двох основних працях – «Держава» та «Законо», в яких вчений представив моделі ідеального державного устрою. Недоліком будь-якої держави, на думку Платона, є постійна боротьба громадян за свої економічні інтереси і матеріальні блага, розкол на «державу багатих» і «державу бідних». Нерівність впливає із самої природи людей: здібності окремої людини є обмеженими, а її потреби – безмежними. Держава повинна забезпечувати соціально справедливий розподіл сукупного багатства, за якого кожна вільна людина одержуватиме свою частку відповідно її природних здібностей. Положення цих праць у майбутньому стануть вихідними для цілої низки творів про організацію суспільного життя на комуністичних засадах. Платон вважав необхідним наявність у суспільстві 3-х класів: правителів (філософів), які від природи наілені мудрістю, воїнів, що є хоробрими та вільних селян та ремісників, якімають «стримуючу міру», тобто є слухняними та виконують всі закони. Соціальним ідеалом Платона була натуральна економіка із використанням рабської праці; він засуджував нагромадження багатства та його джерела — торгівлю і лихварство які оголосив заняттями,

негідними греків. Досліджував Платон також деякі економічні категорії: поділ праці, товар, гроші та їх функції. Одним з перших підняв питання про природу ціни та фактори, що її визначають. Встановлення і регулювання цін він вважав функцією держави.

Економічні погляди Аристотеля (382-322 до н.е.) викладені у працях: «Політика», «Риторика», «Нікомахова етика». Аристотеля часто називають першим економістом, батьком економічної науки, оскільки саме він вперше окреслив більшість економічних категорій і проблем, які пізніше опинились у центрі уваги економістів.

Аристотель створив оригінальну теорію поділу праці. Предметом його аналізу були відносини власності, вартість і ціни товарів, йому належить перша спроба аналізу капіталу (хрематистики). Він розрізняв «природні» і «неприродні» явища господарського життя. Виробництво необхідних для життя продуктів та їх справедливий обмін (землеробство, ремесло, дрібна торгівля) – це природна сторона господарської діяльності – «економіка». Діяльність, спрямована на збагачення (велика торгівля та лихварство) – це хрематистика (*chremata* – майно, багатство), яка Аристотелем засуджується.

Аристотель звертає увагу на подвійне значення благ (споживна вартість і мінова вартість). Обмін, на його думку, повинен відбуватись за «справедливою ціною», за якої кожен отримує стільки, скільки сам дає іншому. Гроші є засобом, який дозволяє порівнювати різні потреби. При цьому роль міри вартості гроші виконують оскільки люди просто домовилися приймати їх як оплату товару. Природними функціями грошей він вважає функції засобу обігу та міру вартості; використання грошей як засобу нагромадження віднесені ним до хрематистики.

Питання для самоконтролю

1. Чому в країнах Давнього Сходу сформувалася централізована державна система господарства, азіатський спосіб виробництва?

2. Які особливості економічної думки країн Давнього Сходу.

3. Які основні економічні ідеї, проблеми висвітлюються в письмових джерелах держав Давнього Сходу?

4. Опишіть економічну модель розвитку Давньої Греції.

5. Перелічіть основні фактори, що істотно вплинули на розвиток економіки Древнього Рима.

6. Проаналізуйте кризу рабовласницької системи господарства Давнього Рима за наступними параметрами:

а) які причини обумовили різке зниження продуктивності праці рабів у перші сторіччя н.е.;

б) що являла собою рабовласницька латифундія й чому власники змушені були переходити до колонату;

в) що таке система колонату й чому економічні відносини, властиві їй, ми називаємо «протофеодальними»?

7. Які основні економічні ідеї й погляди відбиті в літературних пам'ятках

країн Давнього Сходу й античних держав?

8. У чому суть вчення Аристотеля про економіку й хрематистику?

План семінарського заняття

1. Особливості господарства країн Давнього Сходу
2. Відмінності східного та античного рабства
3. Економічна думка Давнього Сходу. Економічна думка Давньої Індії. Економічна думка Давнього Китаю (конфуціанство, легізм).
4. Зліт і падіння економіки античного світу і їх відбиття в працях античних мислителів.

Теми доповідей

1. Розвиток соціально-економічних відносин в державах Давнього Сходу.
2. Техніко-економічні досягнення перших цивілізацій.
3. Господарський розвиток Єгипту.
4. Економічні чинники появи давньосхідних держав.
5. Пам'ятки економічної думки в країнах Давнього Сходу.
6. Розвиток соціально-економічних відносин у давньосхідних державах – Індії й Китаї.
7. Криза рабовласницької системи господарства і її відбиття в працях античних мислителів.
8. Античні міста-поліси Північного Причорномор'я.
9. Економічні погляди Платона та Аристотеля і їх наукове значення.

ТЕМА 3. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Генезис та основні риси феодального господарства. Форми феодального землеволодіння.
2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі.
3. Економічна думка епохи середньовіччя.

1. Генезис та основні риси феодального господарства. Форми феодального землеволодіння

Феодальна господарська система була характерна для тривалого періоду, що одержав назву Середньовіччя. У цю епоху склалася своєрідна система господарських відносин, в основі якої лежала власність феодалів на головний засіб виробництва – землю, і залежне становище робітника-селянина, що

базувалося на економічному та на позаекономічному примушенні. Пануючим типом господарства було натуральне. Селяни – отримували землю у тимчасове або у спадкове користування і обробляли її за допомогою примітивної власної техніки. За це вони сплачували власникові ренти, яка протягом середньовіччя приймала три основні форми: відробіткову, продуктову та грошову. Відробіткова – передбачала обробку протягом певного часу землі, що знаходилася у безпосередньому володінні феодала (панщина). Продуктова рента являла собою частину продукту, що вирощувався у господарстві селянина і віддавався феодалу як плата за користування земельним наділом (оброк). Грошова рента передбачала продаж селянином своєї продукції і виплату феодалу частини одержаної суми.

У Західній Європі становлення системи феодалських відносин проходило на базі двох паралельних процесів. У країнах розвинутого рабовласництва великі рабовласницькі господарства (латифундії) трансформувалися у маєтки з використанням праці напівзалежних робітників. Іншим джерелом виникнення феодалізму став розклад общинних відносин у народів і племен, що не знали розвинутих форм рабства – франків, кельтів, германців, слов'ян. Родова община поступово змінюється сусідською, у якій ділянки землі, що використовувалися сім'ями, худоба і інвентар поступово закріплювалися у їх приватну власність. Така власність називалася алод і ставала джерелом майнової нерівності.

Воєначальники (у слов'ян – князь, у франків – король), зосереджували у своїх руках владу і право розпорядження землею на усій території. Влада утримувалася за допомогою озброєних загонів (дружин), члени яких одержували за свою службу в управління землі з селянами-общинниками, де вони збирали данину та повинності для себе і для правителя та чинили правосуддя. Таке тимчасово-умовне володіння називалося беніфіцієм.

Оскільки на службу до короля треба було з'являтися зі своїм озброєним загоном, беніфіціарій у свою чергу роздавав частки землі своїм прибічникам на аналогічних умовах. Складалася ієрархічна піраміда з сеньйорів та васалів.

Поступово тимчасово-умовне володіння закріплювалося у повну приватну власність. Такі володіння одержали назву феодинів. Паралельно йшов процес прикріплення до землі робітників-селян, яки попадали у залежність від великих землевласників. Джерелом залежності було, по-перше, право феодала збирати податки і податі, а також здійснювати правосуддя на підлеглий йому території (право імунітету), по-друге, монополія феодинів на послуги млинів, пекарень, давильень і т. ін., за використання яких селяни повинні були платити (право баналітету). Якщо селянин не міг своєчасно розплатитися, він попадав у боргову залежність, що, як правило, закінчувалося втратою права власності на землю. Тепер він одержував його від феодала вже у користування, за що і мав платити ренти та вже не міг залишити її, будучи прикріпленим і економічно, і юридично. Таким чином склалася система економічних відносин, в основі якої лежала приватна власність феодинів на землю та кріпосна залежність селянина-робітника, який не мав юридичного права залишити свого господаря.

Феодалська система у своєму розвитку пройшла ряд етапів. Західноєвропейський феодинізм, який вважається класичним, поділяється на

ранній (V–X ст.), розвинутий (XI–XV ст.) і пізній (кінець XV–середина XVII ст.). У других регіонах можна виділити аналогічні етапи, хоча їхні хронологічні рамки можуть бути іншими. Наприклад, у Росії система феодалних відносин проіснувала до середини XIX ст.

Основою господарської організації феодалного суспільства було феодалне помістя – сеньйорія. Це була замкнута господарча система, що самостійно виробляла все необхідне для задоволення поточних потреб, не тільки сільськогосподарську продукцію, але й ремісничі вироби.

Земля у такому помісті поділялася на дві частини: землі самого феодала (домен) і селянські наділи. Домен включав у себе житло феодала з господарськими спорудами, приміщеннями для слуг і челяді, а також ліси, пустищі, мисливські угіддя. Орних земель у цій частині було не багато. Основна їх частина передавалася селянам, які обробляли її, забезпечуючи власне споживання і сплачуючи феодалну ренту. Разом з тим в обов'язки селян входила обробка орних земель домену і виконання ряду повинностей.

Виробництво, незалежно від розмірів помістя, залишалося дрібним, здійснювалося індивідуальними знаряддями праці. Низька ефективність такого виробництва зумовлювала необхідність позаекономічного примусу (особиста залежність) як умови привласнення феодалного додаткового продукту.

Втім прогрес у галузі сільськогосподарського виробництва поступово проявлявся у розширенні площі землі, яка оброблялася, за рахунок меліорації, удосконалення знарядь праці, впровадженню трипільного сівобороту. Зростання продуктивності вело до розвитку регулярнішого товарного обміну. Після хрестових походів західноєвропейські феодали познайомилися зі східними товарами (коштовні тканини, посуд, прянощі), одержати які можна було тільки шляхом обміну. Феодали, що мають гостру потребу у грошах починають переводити своїх селян на грошову ренту. Цей процес отримав назву комутації. Феодали, які мали потребу у грошах, а також королівська влада почали примушувати селян звільнитися від особистої залежності за викуп. До XV ст. у більшості країн Західної Європи кріпосна залежність практично зникла.

Але у країнах Східної Європи (частина Німеччини, Польща, Росія) розвиток феодалних відносин пішов іншим шляхом. У силу ряду природно-географічних і політичних причин формування внутрішнього ринку тут було загальмовано, процес комутації практично не мав місця. Цьому сприяла наявність великих незасвоєних територій і їх колонізація, що вимагало великої кількості робочих рук, які закріплялися за освоєваними землями. Гальмувала розвиток внутрішнього ринку і політична роздробленість, яка заважала вільному переміщенню товарів, встановленню єдиної грошової системи.

2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі

Середньовічне господарство за своєю суттю було аграрним і натуральним. Однак повністю обійтися без обміну воно не могло. Ремісники, які були частиною господарства сеньйорії, при поглибленні спеціалізації не знаходили

достатньої кількості споживачів для своїх виробів і йшли туди, де попит на їхню продукцію був більшим. Такими місцями були міста.

Ранній феодалізм обходився без міст і міського господарства, але починаючи з XI ст. спостерігається їх швидке зростання. Насамперед відроджуються ті міста, які були засновані ще у римську епоху (Лондон, Париж, Марсель, Кельн, Неаполь). Виникали і нові міста, як правило там, де перетиналися торгові шляхи. Тут селяться ремісники, сюди тікають від гноблення феодалів селяни і міста дають їм пристанище і забезпечують свободу (за правилом, кріпак, який прожив у місті один рік і один день, ставав вільним). У містах велася активна торгівля, влаштовувалися ярмарки, виділяється окремий прошарок людей, що спеціалізуються на торговельних операціях – купці. Міста стають центрами ремесла і торгівлі. Тут формується принципово новий елемент феодального суспільства: спільнота особисто вільних людей, які своєю працею і заповзятливістю забезпечували власний добробут.

Міста виникали на землях, що належали феодалам або церкві і спочатку цілком знаходилися у їхній владі, забезпечуючи доходи. Їх обкладали податками і митом, як правило, не фіксованими. Тому міста вели довгу боротьбу за свободу і незалежність. Інколи вони викупали незалежність, інколи завойовували. У боротьбі з феодалами вони часто виступали союзниками королівської влади, яка намагалася обмежити свавілля феодалів, і отримували привілеї та вольності. Одержавши незалежність, вони ставали комунами, тобто самоврядними общинами зі своїми органами управління, уставами, поліцією. Типовим містом, що одержало самоврядування, був німецький Магдебург, тому сукупність прав самоврядного міста має назву «магдебурзького права».

Міське господарство було об'єднанням людей, що займалися ремеслом і торгівлею. Корпоративність феодального суспільства проявлялася і у житті міст. Ремісники і торговці об'єднувалися у корпорації – цехи та гільдії.

Цехи – являли собою об'єднання ремісників однієї професії (пекарі, ткачі, чоботарі, зброярі і т. п.). Спеціалізація, що активно розвивалася, призводила до зростання кількості професій. Навіть у невеликих містах було кілька десятків ремісницьких цехів, а у великих містах їх налічувалося кілька сотень. Цехова організація ремісників мала за мету колективний захист своїх інтересів і, головне, обмеження конкуренції всередині цеху. В умовах крайньої вузькості ринку ремісники працювали на замовників, яких було небагато. Якщо хто-небудь приваблював до себе замовників більш примітними виробами, інші б залишалися без коштів для існування. Тому цех строго стежив за тим, щоб умови виробництва і реалізації у всіх його членів були однакові. Устави цехів жорстко регламентували весь виробничий процес. Кожному майстру дозволялося мати обмежену кількість робітників. Централізовано закуповувалася і розподілялася сировина, обмежувалася кількість продукції, що вироблялася, визначалися однакові умови збуту (ціни, довжина та ширина прилавоків тощо). Структура цеху включала майстрів, підмайстрів та учнів. Цех мав свій герб, прапор.

Боротьба з конкуренцією вела до того, що майстри намагалися всіляко перешкоджати збільшенню кількості повноцінних членів цеху. Підмайстру або учню все важче було одержати право стати майстром. Збільшувався грошовий

внесок, більш тривалим ставав строк навчання. Претендент на звання майстра повинен був виготовити і подати виріб надзвичайної якості – «шедевр».

Якщо на ранньому етапі цехова організація відігравала позитивну роль, сприяючи розвитку ремесла, підтримці якості продукції, стабільності цін, то з часом вона гальмує технічні нововведення і підприємницьку ініціативу.

Купці, що жили у містах об'єднувалися у гільдії, завданнями яких були: регулювання умов збиту (цін, мір ваги і довжини), спорудження складів та торговельних домів (факторій), охорона під час перевозки товарів і на ринках. Вузькість внутрішнього ринку, перешкоди на шляху переміщення товарів територією країни робили більш привабливою зовнішню торгівлю. Вона теж була пов'язана з великими труднощами, проте обіцяла значні прибутки. Склався ряд стійких напрямків зовнішньої торгівлі, які сполучали сухопутні та морські перевозки. Північний торговий шлях проходив морями, що омивали Європу з півночі, і з'єднував Східну і Західну Європу. З Англії і Німеччини везли тканини, вовну, залізні вироби. У зворотному напрямі з Скандинавії та Росії – рибу, зерно, деревину, хутра. Потім товари по Рейну спрямовувалися на південь Європи, а відтіля везли сукна, вина, прянощі. У Східній Європі той же рух товарів з півночі на південь і навпаки здійснювався торговим шляхом «з варягів у греки», який проходив із Скандинавії через східнослов'янські землі у Візантію.

Торгівля північним шляхом була монополізована торговим союзом міст – Ганзою, до якого, у різний час, входило від 60 до 170 європейських міст. Ганза добивалася безмитної торгівлі для своїх купців, мала факторії і торгові дома, утримувала військо, що охороняло переміщення торгових караванів.

Розвиток торгівлі потребував засобів грошового обігу. Складність була у тому, що численні держави самі карбували монети, що розрізнялися кількістю дорогоцінного металу. Необхідність їх порівняння породила професію міняйл, які стали попередниками банків. Банкіри не тільки обмінювали монети, але видавали позички під відсотки. Лихварський відсоток був дуже високим. Позики часто давалися під заставу майна. Крупними лихварями були монастирі, духовно-рицарські ордени.

3. Економічна думка епохи Середньовіччя

Формування і розвиток економічної думки раннього західноєвропейського середньовіччя визначалося створенням нових господарських відносин, виникненням нових політико-етнічних спільнот. Економічний світогляд населення ранне-феодальних державних утворень знайшов відображення у правових документах, що являли собою кодекси законів, які регламентували економічні, соціальні і політичні відносини у цих суспільствах. Типовими у цьому відношенні були складений у V ст. кодекс законів королівства франків «Салічна правда» і збірка законів Київської Русі – «Руська Правда». У них знайшло відображення формування феодальних відносин: закріплення землі у приватне володіння, майнове розшарування суспільства, захист прав власності.

В епоху середньовіччя християнство в Європі, а іслам на Сході стають ідеологічним обґрунтуванням закріплення феодальних відносин. Особливістю

прояву економічної думки стає її неодмінне релігійне оформлення, чому сприяє також і монополія церкви на освіту. Посилання на авторитети і цитати учителів, серед яких, крім Священного Писання і праць отців церкви, фігурують Платон і Аристотель, є головними аргументами в суперечках. Дослідження являють собою митецькі компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це – характерні риси методу, який отримав назву «схоластика», широко розповсюдженого в середньовіччі.

Про економічні погляди схоластів можна судити з висловів одного з найвидатніших представників цього методу – Фоми Аквінського (1225–1274 рр.), великого богослова, який написав за завданням Римського Папи роботу «Сума теології», що узагальнює принципи католицького віровчення.

Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова, є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми – власність, організація праці, навіть торгівля – необхідні і морально виправдані. Феодальна форма власності, система поділу праці природні виправдовують ієрархічну структуру і стану організації феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди. Цьому ж завданню присвячене і вчення про «справедливу ціну». Така ціна має, по-перше, покривати витрати, а по-друге, забезпечувати продавцеві можливість жити у відповідності зі своїм положенням у суспільстві. Таким чином, у ціні повинний був знайти відображення соціальний статус учасників обміну, що, зрозуміло, несумісне з поняттям ціни як чисто ринкової категорії.

У період пізнього середньовіччя серед проблем, які обговорювалися схоластами, усе більш помітне місце посідають питання обміну, торгівлі, грошей. Активно дискутується ситуація, викликана «революцією цін» і її наслідками, що свідчило про перехід до нових форм економічних відносин.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть основні ознаки та етапи розвитку феодального господарства. Які існували форми феодального землеволодіння?
2. Чим відрізнявся феодал від бенефіція?
3. Назвіть основні види феодальної ренти і розкрийте їх зміст.
4. В чому полягає сутність процесу комутації?
5. У яких організаційних формах існували середньовічне ремесло і торгівля?
6. Назвіть основні торгові шляхи епохи Середньовіччя.
7. Назвіть характерні ознаки методології середньовічних схоластів.
8. У чому сутність вчення Фоми Аквінського про «справедливу ціну»?

План семінарського заняття

1. Генезис феодальних відносин і його особливості в різних регіонах.
2. Форми і характер феодального землеволодіння.
3. Середньовічні міста. Розвиток ремесла і торгівлі.
4. Економічні ідеї середньовічних схоластів.

Теми доповідей

1. Розвиток феодальної економіки Західної Європи в XI–XV ст.
2. Господарчий устрій Візантії у IV–XV ст.
3. Організація середньовічного ремесла і торгівлі.
4. Економічні погляди Фоми Аквінського.

Тема 4. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

1. Економічні передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Первісне нагромадження капіталу.
3. Мануфактурний період ринкової економіки
4. Меркантилізм – економічна ідеологія періоду первісного нагромадження капіталу.

1. Економічні передумови та наслідки Великих географічних відкриттів

Наприкінці існування середньовічного суспільства в XV –XVI ст. темпи економічного розвитку європейських країн швидко зростають. Розпочинається епоха Великих географічних відкриттів (середина XV - середина XVII ст.). Жодна інша епоха не характеризувалась такою кількістю та винятковим значенням географічних відкриттів для Європи і усього світу. Їх економічними передумовами стали зрушення у розвитку продуктивних сил у Західній Європі, початок розкладу феодальної економіки та зародження нової капіталістичної системи, що втілювалось у істотних змінах у сфері матеріального виробництва.

По-перше, відбулась криза левантійської торгівлі. В середині XV ст. торгівля зі Сходу переживає значну кризу. Торгові зв'язки країн Середземномор'я, що встановилися ще з часів хрестових походів, набули до кінця Середньовіччя постійного характеру. Різноманітні східні товари: прянощі, цукор, ювелірні та парфюмерні товари – все частіше входили у використання вищих та середніх класів Західної Європи. У другій половині XV ст. середземноморська торгівля стала переживати гостру кризу. Велика кількість посередників – арабів, візантійців, італійців – дуже сильно підвищувала вартість східних товарів. Купцям з західних та північно-західних європейських країн віддалені східні ринки були зовсім недоступними. Після завоювання турками Константинополя звичні торговельні шляхи були втрачені для західноєвропейців. Турки встановили контроль над Чорним та Середземним морями, витіснивши з торгових шляхів венеціанців і генуезців. Торгові шляхи на Схід через північну Африку були монополізовані арабами, а сухопутний Великий шовковий шлях став недоступним через розпад Монгольської імперії.

Завоювання турками Близького Сходу остаточно погіршило стан середземноморської торгівлі. Єдиний шлях у Індію, що залишався ще не

завойованим турками, лежав через Єгипет та Червоне море, але він був повністю монополізований арабами. Все це змусило шукати нові торгові шляхи на Схід. У цих пошуках конкуренцію ослабили італійським містам-республікам створювали Іспанія і Португалія, які мали добрі флоти.

По-друге, передумовою Великих географічних відкриттів можна назвати формування та розвиток абсолютизму в Західній Європі, який створив передумови для організації великих морських експедицій, для захоплення колоній, оскільки істотно збільшилися потреби абсолютистських монархій на утримання державних структур та двору. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору. Їх також вабили мотиви навернення невідомих народів до християнства. Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497-1498рр португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492р., рушив на Захід через Атлантичний океан і відкрив Америку.

По-третє, однією з найважливіших причин Великих географічних відкриттів став значний розвиток виробництва і торгівлі в Західній Європі у XVI ст., що зумовило зростання потреби у грошах як загальному засобі обміну. Європейські джерела срібла та золота вже були виснажені, а ускладнення грошового обігу вимагали більшої кількості дорогоцінних металів. Це спричинило пошук європейцями нових джерел дорогоцінних металів.

По-четверте, позитивно вплинули на Великі географічні відкриття важливі вдосконалення, зроблені в ті часи у мореплаванні та військовій справі. Протягом XV ст. було створено новий тип швидкохідних та легких парусників – каравел, що мали велику вантажопідйомність (від 500 до 2000 т). Завдяки удосконаленню компаса, який з початку XVI ст. входить у загальне користування, морських карт, приладів (барометрів, гідрометрів) та обладнання, значно зросла безпека мореплавання. Відродилась антична ідея про кулеподібність Землі.

По-п'яте, впливали політичні чинники. Так, завершилось державне об'єднання декількох країн Західної Європи. Насамперед, мова йде про Іспанію, яка наприкінці XV ст. остаточно перемогла у тривалих війнах з маврами. Так, Португалія та Іспанія першими з західноєвропейських країн розпочали пошуки нових морських шляхів. У цьому були також зацікавлені королівська влада, церква, купці і особливо дворяни. Після закінчення війни португальські та іспанські дворяни, які з презирством ставились до всіх видів діяльності, крім військової, залишились по суті без діла і дуже швидко стали боржниками морських постачальників. Португалію та Іспанію охопила криза феодальної системи господарювання, що призвела до дроблення феодальних володінь. Пошуки швидкого збагачення сприяли тому, що саме з дворянського середовища у XV-XVI ст. вийшли сміливі мореплавці, жорстокі завойовники конкістадори, колоніальні чиновники. Купці фінансували морські експедиції, оскільки сподівалися оволодіти новими торговельними шляхами.

Всі вищезазначені причини стимулювали морські подорожі для відкриттів. Великі географічні відкриття, мали дуже важливі економічні та соціально-економічні наслідки, причому неоднакові для різних країн.

Відбулось переміщення торгових шляхів. Відома на той час територія землі збільшилася за XVI ст. у шість разів. Зростав асортимент ат обсяги світової торгівлі. Торгові шляхи з Північного, Балтійського і Середземного морів перемістилися в Атлантичний, Індійський і Тихий океани. Завдяки цьому торговельні шляхи зв'язали між собою континенти. Морепоплавання дозволило встановити стабільні економічні зв'язки між окремими частинами світу і зумовило формування світової торгівлі. Переміщення торговельних зв'язків визначило швидкі темпи економічного розвитку європейських країн, розташованих на узбережжі Атлантичного океану, і сповільнила розвиток Німеччини, Скандинавських країн, Південної Німеччини й особливо Італії, що залишилися феодальними.

Зароджується та розвивається колоніальна система. Першими створили колоніальні імперії Португалія і Іспанія. Португалія, невелика держава з населенням не більше одного мільйона чоловік, не мала військ, необхідних для підпорядкування великих територій, тому організувала систему «точкової» колонізації. Награбоване португальці відправляли в Європу. Монопольним постачальником колоніальних товарів у Західну Європу став Лісабон. Проте сама Португалія в 1580 р. була захоплена Іспанією і втратила всі колонії. У 1660 р. Португалія звільнилася від іспанського панування, але повернути азійські володіння їй не вдалося.

Іспанія як єдина держава утворилася в 1479 р., після об'єднання королівств Кастилія і Арагон. У XVI ст. Іспанія досягла значного економічного підйому і політичного піднесення. У середині XVI ст. на території Центральної і Південної Америки склалася величезна іспанська колоніальна імперія. Іспанські конкістадори легко захопили найбільш багаті і населення частини Нового Світу – держави ацтеків у Мексиці і інків в Перу.

Спочатку основним методом експлуатації колоній був прямі пограбування, а потім – нееквівалентна торгівля, яка приносила прибутки у 300- 800%.

У колоніальних пограбуваннях брали участь і інші європейські країни. Крім Португалії та Іспанії, заокеанські колонії мали: Голландія, Англія, Франція, Німеччина, Швеція та ін. Розміри награбованого були величезні: наприклад, Іспанія за 1521-1660 рр.. вивезла з Америки 18 тис. тонн срібла і 200 тонн золота.

Колонізатори, і перш за все Іспанія, стали використовувати в створюваних маєтках примусову працю місцевого населення, що призвело до його масового вимирання. Проблема браку робочої сили були вирішена за рахунок привозу чорношкірих рабів з Африки, які стали в північно- та південноамериканських колоніях основною продуктивною силою. Работоргівля забезпечувала особливо високий прибуток і стала одним із джерел первісного нагромадження капіталу. Великий прибуток давало і піратство. Проте ні Іспанія, ні Португалія не знайшли належного господарського механізму для примноження награбованих багатств: внаслідок непродуктивного їх використання феодальної знаттю ці колоніальні держави процвітали недовго. Економічна політика іспанських королів не

виходила за рамки феодального способу виробництва. З середини XVI ст. Іспанії почався економічний занепад. У війнах з Англією XVI-XVII ст. Іспанія втратила своє морське лідерство.

Відбувається «Революція цін» і зародження буржуазії. По-різному позначилася на розвитку країн і матеріальному становищі окремих верств населення «революція цін», що сприяла збагаченню новоствореної буржуазії та зубожінню пролетаріату. Внаслідок припливу значної кількості дорогоцінних металів, протягом XVI ст. відбулось значне зростання цін (у 2- рази). Реальні доходи населення упали внаслідок зростання цін і відставання від зростання зарплати. Зубожіння торкнулось і феодалів, які одержували фіксовану ренту. «Революція цін» створила сприятливі умови для спекулятивних угод, які укладали торговці та фермери. Таким чином, і «революція цін» призела до прискорення формування капіталістичного господарства і розкладання феодалізму.

«Великий прорив» Європи був обумовлений також небаченим злетом наукової думки, відкинула багато традиційні уявлення і зруйнували звичну картину світу. Якісний стрибок у науці, що стався в XVI-XVII ст., Називають першою науковою революцією. Успіхи науки підтверджували безмежні можливості людини та націлюючи її на перетворювальну діяльність. Засновником Просвітництва, яке визначило суспільний розвиток Європи у XVIII ст. правомірно вважають Ф. Бекона. Зліт науки, потреби практики обумовили істотні зміни і вдосконалення засобів виробництва, а отже і розвиток промисловості. Нагальною стає необхідність переходу від дрібного виробництва до великого, до широкого поширення мануфактур.

2. Первісне нагромадження капіталу.

Протягом історії людського суспільства рівень і темпи соціально-економічного розвитку окремих народів і країн були нерівномірними, і лідерство переходило від одних до інших. На етапі руйнування феодалізму всередині XV-XVII ст. зароджуються та затверджуються капіталістичні відносини. Їх становлення в різних країнах також відбувалося нерівномірно і відрізнялось своєрідністю. Наприкінці XIV ст., раніше за все елементи нового капіталістичного ладу виникли у великих італійських містах: Флоренції та Генуї. У XV-XVI ст. вони отримали розвиток в Англії і Нідерландах. У це час в інших європейських країнах ще панував феодалізм, хоча зародки капіталістичного ладу вже спостерігались у Франції, Німеччині, Іспанії, Португалії. Центрами розвитку буржуазних відносин були міста, де складалася прошарок людей, що складається з купців, лихварів і цехових майстрів. Між містом і селом розвивалися товарно-грошові відносини, які підривали основи натуральні феодального виробництва. У результаті поглиблення суспільного і територіального поділу праці відбувалися зрушення в розміщенні продуктивних сил, їх структурі, що спричиняло посилення обміну.

У XVI ст. у країнах Західної Європи капіталістичний сектор виробництва мав великий вплив на господарське життя, хоча давав незначну частину всієї продукції промисловості і сільського господарства. Виникнення та розвиток капіталістичного виробництва забезпечили дві обов'язкові умови:

1) наявність значної маси бідних людей, юридично вільних, позбавлених засобів виробництва та існування і змушених найматися на роботу до капіталіста;

2) накопичення в руках невеликої кількості людей грошового багатства, необхідного для створення капіталістичного підприємства.

У західноєвропейських державах ці дві умови до XVI ст. почали лише складатися. Основою суспільного виробництва Західної Європи продовжувало залишатися дрібне індивідуально-торгове сімейне господарство селянина на селі і ремісника у місті. Засоби виробництва і виготовлений за їх допомогою товар належали самому виробнику. Подекуди залишався позаекономічний примус у формі кріпосного права та цехових обмежень. Тому першим кроком у напрямку первісного накопичення капіталу стало юридичне звільнення особи селянина від кріпацтва і ремісника — від цехового порядку і примусу.

Примусове позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і їх перетворення у бідних продавців своєї робочої сили було важливим кроком до капіталістичного виробництва. Наявність робітників, особисто вільних та позбавлених власних засобів виробництва, які могли б найматися на капіталістичні підприємства, з одного боку забезпечував сам ринок, що розоряв дрібних виробників (селян, ремісників) і позбавляв їх власних засобів виробництва. З іншого боку, цей процес прискорювала державна влада та комерційні інтереси великих землевласників. Типовим прикладом є заохочення англійським урядом процесу «огороджування». Англійські землевласники (лендлорди) зганяли з своїх земель селян-орендарів і перетворювали огорожені землі у пасовища для овець, вовну яких за високими цінами продавали на суконні мануфактури у Фландрію. Ціни на вовну різко зросли внаслідок «революції цін», а фіксовані ренти з селян, навпаки, знецінилися. Вигнані селяни масами блукали країною, позбавлені притулку і засобів існування. Тоді уряд видає серію «законів про бродяг», згідно яких кожен мусив під страхом жорстокого покарання знайти собі роботу. Ці люди ставали найманими робітниками на мануфактурах, що виникали у промисловості.

Джерелом найманої робочої сили ставали також монахи католицьких монастирів, які були закриті в Англії. Реформація і встановлення англіканської церкви супроводжувалося вилученням у монастирів землі і майна. Вигнані монахи ставали часто найманими робітниками. Ще одне джерело – члени розпущених королівською владою воєнних дружин феодалів після створення централізованих держав.

Другим важливим кроком на шляху організації капіталістичного виробництва був процес нагромадження великих грошових запасів у руках цехових майстрів, фермерів, але головним чином купців і лихварів. Основними джерелами нагромадження капіталів стали:

- зовнішня торгівля, особливо колоніальними товарами – перцем, прянощами, пахощами, тютюном
- система протекціонізму, державні позики, податки;
- пряме пограбування колоніальних володінь і залежних земель, колоніальні війни, торгівля рабами, піратство;
- організація в колоніях (в Америці) рабовласницького плантаторського господарства; жорстокі методи поневолення та пограбування корінного населення Африки, Азії, Північної і Південної Америки;
- нещадна експлуатація позбавлених засобів виробництва і засобів існування робітників у майстернях і робочих будинках, де робота виконувалася з перервами лише на сон і харчування.

Звідси видно, що не лише завдяки працелюбності, енергії і старанню утвердився клас капіталістів, а й завдяки насиллю, пограбуванню, доведенню до бідності мільйонів людей.

Таким чином, первісне нагромадження капіталу – це історичний процес відокремлення дрібних виробників від засобів виробництва, примусового позбавлення їх приватної власності та перетворення у бідних продавців своєї робочої сили, що передувало власне капіталістичному нагромадженню.

Виходячи з того, що капітал – це цінність, що зростає, його нагромадження починалося там, де цінність працювала на своє збільшення.

Головною ознакою епохи первісного нагромадження капіталу були:

По-перше, розвиток товарно-грошових відносин, становлення ринкової економіки, яка наклала відбиток на всі сторони суспільного життя того часу. Розширення масштабів торгівлі, що ліквідувала територіальну замкнутість і обмеженість феодальних володінь вели до посилення підприємницької ініціативи.

По-друге, найбільш престижна галузь торгівлі — зовнішня торгівля — стимулювала розвиток товарного виробництва і внутрішню торгівлю. Завдяки їй Європа наприкінці XV ст. перетворилась у центр світової торгівлі, відбувся перехід від середньовіччя до епохи первісного нагромадження капіталу. На поч. XVI ст. столицею світової торгівлі став Антверпен. Також торгівля Голландії мала універсальний характер і охоплювала весь світ. З кінця XVI ст. наступником Антверпена став Амстердам (Голландія). Голландці зайняли панівне становище у торгівлі з Португалією і Іспанією. З розвитком океанської торгівлі Англія, що раніше знаходилася осторонь від основних торгових шляхів, опинилася в їх центрі. Вона знищила іспанський флот, обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Нідерланди відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

По-третє, розвиток зовнішньої торгівлі привів до створення у цей період нових форм організації торгового капіталу (торгові компанії, акціонерні компанії, біржі та ін.).

По-четверте, розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. Паралельно з торговим капіталом у цей період розвивався позичковий,

або банківський капітал, який прийшов на зміну середньовічному лихварству. Лихварський капітал обслуговував феодалів, з яких лихвар намагався отримати максимум грошей, а клієнтом банкіра був купець, у добробуті якого був зацікавлений сам банкір, оскільки його відсоток становив частину прибутку купця. Крім того, до послуг банкіра належали такі операції, як безготівкові розрахунки між купцями через його банк, обмін грошей. Таким чином, в епоху первісного нагромадження зародилось багато сучасних форм банківської діяльності. Країни, які утримували лідерство у торгівлі, ставали європейськими банками. Протягом XVI ст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам. У XVIII ст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. В 1694р був утворений Англійський банк, білети якого до 1797р обмінювалися на золото.

По-п'яте, розвиток торгівлі привів до змін у сфері виробництва, як сільськогосподарського, так і промислового. З'явилися нові організаційні форми – мануфактури, організаторами яких часто були купці. У сільському господарстві спостерігався перехід до грошової ренти, поступове звільнення селян, розвивається використання найманої праці, утворюється капіталістичне фермерство. Виробництво ставало все більш спеціалізованим.

По-шосте, відбувалося формування національних держав, що мали економічну основу для об'єднання у вигляді національного внутрішнього ринку, що формувалася і пов'язував в єдине ціле окремі райони країни. Замість торговельної політики окремих міст формується торговельна політика держави. Це була політика протекціонізму, тобто захисту вітчизняних купців у їх боротьбі проти зарубіжних конкурентів. Розвивалася податкова система. У Великобританії податки становили в 1715р- 17%; в 1800р- 24%; у Франції вони були нижчими: у 1715р- 11%; 1735р- 17%; в 1770р- 10%.

По-сьоме, до кінця епохи первісного нагромадження формується перша економічна концепція, яка отримала назву меркантилізму. Вона виражала світогляд торгової і банківської буржуазії.

Отже, визначним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Проте на кін. XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Португалії, Італії запанувала феодальна реакція, економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм.

3. Мануфактурний період ринкової економіки

Як вже зазначалось, внаслідок первісного накопичення капіталу виникла нова форма організації виробництва – мануфактура. Генеза індустріальної цивілізації безпосередньо пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI – XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – це підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі.

Існували два типи мануфактур:

- Розсіяна (децентралізована)
- Централізована

Більш ранньою формою була розсіяна мануфактура (розвивалася в основному в XVI - першій пол. XVIIст.), коли робітники одержували сировину і замовлення від централізованого постачальника, працювали вдома, а потім продавали йому виготовлену продукцію. Централізована мануфактура (утворилася в др. пол. XVII ст.) передбачала роботу в одному приміщенні, де виготовлялися окремі деталі і здійснювалася збірка кінцевого продукту. У свою чергу централізована мануфактура була двох видів. Органічна, передбачала послідовну обробку матеріалу за допомогою різних операцій, що виконувалися окремими робітниками до одержання готового виробу. Гетерогенна означала виготовлення окремими робітниками різних деталей виробу, а потім їх збірка.

Виникнення мануфактур значно підвищило продуктивність праці за рахунок того, що спеціалізовані операції виконувалися майже автоматично і не витрачався час на зміну (заміну) однієї операції іншою. Використовувалися спеціалізовані інструменти, пристосовані для виконання конкретної операції. Позначався також ефект змагання між робітниками. Мануфактури сприяли більш швидкому (швидшому) впровадженню технічних новацій у виробництво, що прискорювало темпи технічного прогресу. Було удосконалено водяне колесо, для роботи якого почали використовувати енергію падаючої, а не тільки текучої, води. Це колесо здійснило переворот у металургії і дозволило рідкий чавун.

Батьківщиною мануфактурного господарства були Нідерланди. Міжнародного значення набули текстильна промисловість та кораблебудування. Швидко розвивалися мануфактури, на яких виготовляли льняні, шовкові, бавовняні тканини, полотно, вельвет, плюш. Мануфактури виникали в парусній, канатній, паперовій, цукровій, миловарній, скляній, пивоварній галузях промисловості.

З другої половини XVIII ст. голландська мануфактура почала відставати від англійської. У промисловості Великобританії мануфактури зайняли панівне місце. Розвитку мануфактурного виробництва сприяла державна торгова політика протекціонізму. Протегування власному експортному виробництву і захист його від іноземної конкуренції сприяли концентрації капіталів у країні, які використовувалися для організації мануфактур. Концентрації капіталів сприяв і розвиток кредитної системи. Великі банки (Англійський, Амстердамський) не тільки зберігали гроші, але й виконували операції по безготівковим розрахункам, випускали банкноти, які сприяли прискоренню грошового обігу і, головне, видавали позики для організації промислових виробництв.

За рівнем промислового розвитку Франція займала друге місце після Великобританії, однак в цій країні домінувало ремісниче виробництво. Мануфактури Франції виготовляли в основному предмети розкоші: шовк, атлас, оксамит, парчу, килими, меблі, скляні та порцелянові вироби, а також військове спорядження. Переважали децентралізовані мануфактури. На дрібних і середніх централізованих підприємствах працювало до 50 робітників, рідко – до 100.

Особливістю господарства Німеччини була його відсталість від Голландії, Великобританії, Франції. Переважала цехова система. Централізовані мануфактури поширилися у гірничій, металургійній, металообробній промисловості. У кінці XVIII ст. у Берліні було лише 10 тис. Найманих робітників.

У сільському господарстві індустріальні відносини розвивалися повільніше, ніж у промисловості. Великобританія вивозила 20% врожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства. У Голландії розвиток сільського господарства мав компромісний характер. У Франції протягом XVI – XVIII ст. зберігалось велике землеволодіння, яке втратило умовний характер.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії та Голландії були зовнішня торгівля і морські перевезення. В 1770 р на інвестиції в англійську промисловість припадало всього 9% національного доходу, а в 1790-1793рр – відповідно 13 і 7,8%.

4. Меркантилізм – економічна ідеологія періоду первісного нагромадження капіталу

Меркантилізм – перша в історії економічної думки школа, яка виникла наприкінці XV ст. в епоху первісного нагромадження капіталу в Англії, Італії, Франції та інших європейських країнах і проіснувала до XVIII ст. Це перша система економічних поглядів, на основі якої формувалася економічна політика європейських держав – політика державного протекціонізму.

Меркантилізм (від італ. “mercante” – торговець, купець) вперше ставить питання про джерело багатства нації: уособленням багатства вважаються гроші, його джерелом є обмін товарів, насамперед – зовнішня торгівля. Тому нагромадження грошей постає в центрі економічної системи меркантилізму, а предметом аналізу стає сфера обігу. Представники меркантилізму розробили дві теорії грошей: металістичну, яка пояснювала сутність грошей їх природними властивостями та кількісну (номіналістичну), згідно якої гроші являють собою рахункову одиницю, є умовними знаками, які не мають власної внутрішньої вартості.

В своєму розвитку доктрина меркантилізму пройшла два етапи:

- ранній меркантилізм або монетарна система (кінець XV-XVI ст.) ґрунтувався на теорії грошового балансу;
- пізній меркантилізм (XVII ст.) – ґрунтувався на теорії активного торговельного балансу.

Ранній меркантилізм теоретично обґрунтовував шляхи розв’язання двох взаємопов’язаних завдань: залучення якомога більшої кількості грошей з-за кордону та утримання грошей в країні, нагромадження дорогоцінних металів в національному масштабі. Пропоновані раннім меркантилізмом заходи державного контролю були чисто адміністративними: валютна монополія держави, заборона вивезення золота і срібла за кордон, стимулювання

видобування дорогоцінних металів, зменшення ваги національних золотих і срібних монет для збільшення їх кількості, обмеження імпорту іноземних товарів шляхом встановлення високих митних тарифів, зниження позичкового проценту.

Вільям Стаффорд (1554–1612) – найвідоміший представник англійського раннього меркантилізму, купець і банкір. У книзі «Короткий виклад деяких звичайних скарг наших співвітчизників» (1581р.) обґрунтував теорію грошового балансу. Розуміючи зв'язок між вартістю грошей і вартістю товарів, він як ідеолог політики економічного протекціонізму пропонував заборонити вивозити монети за кордон, оскільки це призводить до зростання цін, обмежити ввезення в Англію деяких іноземних товарів, зокрема предметів розкошів.

Гаспар Скаруффі (1519–1584) – італійський банкір, один з фундаторів теорії грошового балансу. Пропонував скликати всеєвропейську конференцію з питань грошового обігу і створити єдину монету для всіх країн.

Зрілий меркантилізм переносить дослідження із сфери грошового обігу в сферу товарного обміну. Джерело багатства нації вбачається тепер не у примітивному нагромадженні скарбів, а насамперед у розвитку зовнішньої торгівлі, досягненні активного сальдо торговельного балансу. Це робить необхідним теоретичну аргументацію політики протекціонізму, спрямовану на стимулювання розвитку експортних галузей промисловості (надання субсидій, експортних премій, звільнення від податків та ін.).

Антуан Монкретьєн (1575–1621) – французький представник зрілого меркантилізму. У «Трактаті політичної економії» (1615 р.) Монкретьєн вперше використовує термін «політична економія», який згодом стане назвою цілої економічної науки. Цей термін він вживає у значенні «національна економіка, державне господарство». Монкретьєн не ототожнює багатство з грошима, вважаючи останні лише передумовою добробуту країни. Зовнішню торгівлю він розглядає як «гру з нульовою сумою», як обмін, в якому виграш однієї сторони є одночасно втратами для іншої. Він обґрунтовує політику торговельного балансу і заходи державного протекціонізму, які сприяли б розвитку мануфактур, мореплавства і торгівлі.

Томас Манн (1571–1641) – англійський представник зрілого меркантилізму, директор першого в світі акціонерного товариства – Ост-Індської компанії (1600 р.). У працях «Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією» (1621р.) та «Багатство Англії у зовнішній торгівлі» (1664 р.) обґрунтовує теорію активного (сприятливого) торговельного балансу. Манн вважав, що збагачення країни повинно забезпечуватись не адміністративними, а економічними засобами. Запропоновані Манном заходи політики протекціонізму полягали у скасуванні обмежень для експорту, розвитку експорту готової продукції, а не сировини, державній підтримці виробництв, які дозволили б відмовитись від імпорту деяких товарів широкого вжитку, забезпеченні транспортування англійських товарів в інші країни тільки на англійських судах. Він вважав за необхідне підтримувати низькі ціни на вітчизняні товари, щоб зробити їх конкурентоспроможними для іноземців. Це сприятиме перевищенню експорту над імпортом і утворенню різниці у вигляді дорогоцінних металів, яка залишатиметься в країні.

Ідея активного торгового балансу зіграла визначну роль у розвитку продуктивних сил, промисловості і торгівлі європейських країн періоду становлення капіталізму. Разом з тим вона являла собою головну теоретичну помилку пізнього меркантилізму: відкриття у XVIII ст. механізму золотогрошових потоків, взаємозв'язку між рухом золота та внутрішніми цінами довело практичну неможливість утворення активного торговельного балансу і спростувало висновки зрілих меркантилістів.

Меркантилістські ідеї отримали широке поширення практично у всіх країнах, де відбувався перехід до ринкової економічної системи, і хоча вони були фрагментарні і найчастіше суперечливі, їхній вплив був досить помітним як в області господарської політики, так і в теоретичному осмисленні явищ, які спостерігалися.

У Російській державі представником меркантилістських ідей був боярин Афанасій Ордин-Нащокін (1605–1680), який проводив політику підтримки торгівлі, яку вважав знаряддям розвитку виробничих сил і джерелом поповнення казни. Зокрема, виступав за встановлення держаної монополії зовнішньої торгівлі на ряд товарів, укріплення грошової одиниці.

Ще одним видатним представником російського меркантилізму був Іван Посошков (1652–1726). У «Книзі про скудність та багатство» висловлював ідеї близькі до західноєвропейських меркантилістів. Але на відміну від них вважав джерелом багатства не самі гроші, а продукт, який виробляють селяни і ремісники. У той же час закликав розвивати торгівлю і не тільки зовнішню, але й внутрішню.

Представником українського меркантилізму є Феофан Прокопович (1677–1736), який активно підтримував реформи Петра I, що мали меркантилістський напрямок. Обґрунтовував активну роль держави у вирішенні господарчих завдань. Він був прихильником активного торгового балансу, досягти якого можна лише шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. Він обстоював необхідність розвитку економічних зв'язків, торгівлі з іншими країнами, однак лише в тому разі, якщо вони відповідали інтересам власної країни.

Питання для самоконтролю

1. Які фактори сприяли Великим географічним відкриттям?
2. Які були наслідки Великих географічних відкриттів?
3. Що таке «революція цін»?
4. Які завдання вирішувалися у процесі «первісного нагромадження капіталу»?
5. Що являв собою процес «огороджування» в Англії і які були його наслідки?
6. Назвіть основні джерела первісного нагромадження капіталу.
7. Які види мануфактур ви знаєте?
8. У чому полягали особливості поземельних відносин в Україні після національно-визвольної війни 1648–1654 рр.?
9. Які причини привели до виникнення самостійних економічних шкіл?
10. Поясніть різницю між ідеями раннього і пізнього меркантилізму.

11. Які особливості меркантилістської політики Ж. Кольбера?
12. Які закономірності економічних процесів були виявлені і зафіксовані меркантилістами?

План семінарського заняття

1. Передумови і соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Джерела, методи і результати первісного нагромадження капіталу.
3. Історичні передумови виникнення, сутність і етапи еволюції меркантилізму.

Теми доповідей

1. Найважливіші географічні відкриття XV–XVI ст.
2. «Революція цін» і її соціально-економічні наслідки.
3. Особливості первісного нагромадження капіталу в Англії.
4. Форми і типи мануфактурного виробництва.
5. Особливості меркантилізму у різних країнах.

ТЕМА 5. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

1. Загальна характеристика епохи
2. Промисловий переворот, його наслідки і особливості у різних країнах.
3. Аграрний розвиток
4. Економічна думка епохи промислового капіталізму. Класична школа
5. Марксизм та його основні постулати

1. Загальна характеристика епохи

Первісне нагромадження капіталу завершилося наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. промисловою революцією спочатку в Англії, а потім у континентальній Європі й Америці. Головними галузями господарства були металургія та машинобудування, виготовлялись верстати й устаткування для легкої (текстильної) і харчової промисловості, транспорту (пароплави й паровози).

До кінця XIX ст. мережа залізниць охопила Європейський континент. Трансконтинентальні дороги виникають також в Америці. Час подолання відстаней і вартість перевезень істотно зменшилися. Це сприяло формуванню єдиних національних ринків. Використання пароплава, що долав відстані у два-три рази швидше, ніж найшвидкохідніший вітрильник, і на борту якого розміщувалося у кілька разів більше вантажу, у свою чергу зумовило становлення світового ринку.

У промисловості провідних країн світу, насамперед Великої Британії, зростає чисельність зайнятих. Збільшився і показник міського населення, а також його частка в загальній чисельності населення країни. Проте ще більше половини населення становили сільські жителі.

Буржуазія найрозвинутіших країн домагалася визнання основних особистих прав і свобод усіх громадян, політичної рівноправності, спочатку тільки для дорослих (особи старші 21—25 років) і забезпечених чоловіків, а також свободи підприємницької діяльності, юридичного захисту прав власності тощо. Скасували обмеження господарської діяльності, зокрема цехи й гільдії.

Приблизно до середини другого десятиліття XIX ст. у найбільш розвинутих країнах Європи формується нова економічна система. Розглянемо детальніше її головні ознаки.

1. Велика чисельність (сотні, тисячі) виробників і продавців на локальному і національному ринках та у кожній галузі. Частка кожного з них була дуже мала (не більше 1,5 %), тому вони не могли істотно впливати на ціну, й вона сама встановлювалася на ринку в результаті вільної конкуренції між продавцями і покупцями. З'явилося поняття «ринкова економіка», яке широко використовуватимуть у другій половині XIX ст. Проте вже тоді воно мало таке значення: на основі приватної власності та ринкових механізмів попиту, пропозиції, ціни, конкуренції — відбувається взаємодія покупців і продавців у сфері товарно-грошових відносин, що приводить до реалізації товарів і задоволення потреб населення.

2. Товари однорідні — не було товарних марок, асортимент відносно обмежений, споживчі товари прості, тому для конкуренції властивий переважно ціновий характер.

3. Межі входу в значну частину галузей досить низькі, що сприяло припливу капіталу у високоприбуткові види бізнесу й вирівнюванню норми прибутку, посиленню конкуренції й зменшенню цін. Не виникало особливих проблем і з ліквідацією чи репрофілюванням бізнесу, оскільки виробничі приміщення й устаткування досить універсальні. Виявляється феномен змішаної економіки.

4. Законодавчі обмеження незначні й перешкоджають лише кримінальній діяльності.

5. Важлива комерційна інформація поширювалася повільно й рівномірно, тому жоден не мав виключних джерел інформації.

6. Держава виконувала переважно військово-поліцейські функції. У питання виробництва, ціноутворення, торгівлі й розподілу благ держава не втручалася. Вона також практично не брала участі у розв'язанні соціально-виробничих проблем: забезпеченні зайнятості, відповідних умов праці, встановленні рівня її оплати, страхуванні та ін. Можна сказати, що це соціально-політична організація суспільства, заснована на змішаній економіці, з переважаючим розвитком ринкових відносин.

Систему, що відповідає цим характеристикам (умовам), в економічній літературі називають системою вільної конкуренції. Проте вже до кінця XIX ст. більшість умов порушили й економічна система провідних країн перебувала в

якісно новому становищі. Отже, епоху вільної конкуренції можна умовно обмежити приблизно столітнім періодом із 1775—1815 рр. до 1875—1895 рр.

У цей період завершився територіально-економічний поділ світу між так званими великими державами: Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами і США, Російською, Австрійською й Османською імперіями. Для метрополій колонії вважали джерелами дешевої сировини, продовольства і ринками збуту промислових товарів. Японія, Німеччина й Італія, що не змогли взяти участі у первісному поділі, почали готуватися до боротьби за переділ колоніальних володінь і сфер впливу.

На європейських країнах, насамперед Франції, потім Англії, Німеччині й Росії, відобразився демографічний перехід від режиму відтворення населення, за якого висока смертність компенсувалася високою народжуваністю, до режиму, коли обидва показники були відносно низькими. Оскільки на першому етапі переходу під впливом поліпшення структури харчування, санітарно-гігієнічних умов (каналізація, кип'ятіння води, регулярне миття та ін.), досягнень успіхів у медицині (вакцинація, допомога під час пологів тощо) різко зменшується смертність, а показники народжуваності залишаються досить великими, чисельність населення почала швидко збільшуватись. Наприклад, чисельність населення Європи між 1800 і 1900 рр. зросла майже втричі — із 160 до 410 млн осіб. І це — незважаючи на надто високу дитячу смертність, смертність робітничого класу, війни, епідемії та масову міграцію зубожілих селян у Південну й Північну Америку. Населення обох континентів збільшилося у шість разів — із 25 до 150 млн осіб, Успіхи інших регіонів світу в цьому були незначними: чисельність населення Китаю зросла лише на 35—40 %, Африки — у 1,5, Азії — в 2 рази.

Модернізація господарства і суспільного устрою відбувалася нерівномірно. Першими на цей шлях ще у XVIII ст. стали Велика Британія та Нідерланди. Набагато пізніше, у 1820—1860 рр., модернізація простежувалася у Франції та США, де розбіжності у виборі шляху розвитку країни призвели до громадянської війни.

Запізнілий і насильницький характер мала модернізація в Японії, Німеччині й Росії. Тут ініціатором була держава, що мало потім дуже суперечливі наслідки.

У результаті вузькості внутрішнього ринку загострилася боротьба між капіталістами провідних країн за зовнішні ринки збуту.

Індустріальна цивілізація починалася у визначеній соціально-економічній формі. За всіма ознаками це був капіталізм. Базовий компонент переходу до капіталізму — революційні зміни у продуктивних силах, а саме формуванні фабрично-заводської промисловості, великої машинної індустрії.

Капіталізм — соціально-економічна система, за якої:

- всезагального значення набувають ринкові відносини;
- приватні особи володіють і управляють власністю, у т.ч. капітальними активами;
- існує відчуження переважної більшості працездатного населення від засобів виробництва;
- робоча сила стає особливим товаром, її купують за заробітну плату;

- зникають обмеження до відкритої конкуренції;
- вільні ціни вважають головним регулятором розподілу ресурсів;
- забезпечується свобода підприємництва.

Спільною ознакою у характеристиці «капіталізму» та «ринкової економіки» є економічні відносини, що тісно пов'язані з ринком. Тому стосовно XIX ст. капіталістичну систему можна визначати як соціально-політичну організацію суспільства, засновану на ринковій економіці.

2. Промисловий переворот, його наслідки і особливості у різних країнах.

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот – це світовий процес, що визначався загальними законами і одночасно мав свої особливості у кожній країні. Першою його здійснила Великобританія в останній третині XVIII – сер. XIX ст. Хоча передумови перевороту визріли вже в середині XVIII ст., оскільки аграрні реформи і політика обгороджування створили резерв робочої сили, необхідної для розвитку фабричної промисловості. Мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, диференціації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані мануфактури для виробництва знарядь праці.

Технічний прогрес передував промислому перевороту. Він почався в текстильній промисловості, поширився в металургії, енергетиці та транспорті.

Однією з перших країн, де були створені умови для винаходу машин і розпочався промисловий переворот, була Велика Британія (60-ті роки XVIII ст.). Становлення ринкової економіки вільної конкуренції в Англії до середини XIX ст. забезпечило два взаємопов'язані соціально-економічні процеси: аграрний переворот (XVII ст.) і промислова революція, що переросла в індустріалізацію (середина XVIII — початок XIX ст.).

Для цього характерні такі головні передумови:

1) значне нагромадження капіталу, зосередженого в небагатьох людей, які витрачали кошти для вдосконалення економіки. Цей процес відбувався завдяки швидкому розвитку торгівлі, відкритому пограбуванню Індії та інших колоній, переходу промисловості й сільського господарства на капіталістичний шлях;

2) результати Англійської буржуазної революції (1640-1648 рр.) – насамперед усунення перешкод для розвитку капіталістичних відносин; швидке зростання продуктивних сил; встановлення буржуазної власності на землю; прискорення аграрного перевороту; сприяння створенню національного ринку. Відбувся перехід від середньовічної феодалної монархії до буржуазної;

3) іноземна конкуренція. Зокрема, у цей період Англія мала певні труднощі зі збутом металу, бавовняних тканин на світовому ринку, де значну конкуренцію їй становили Росія, Швеція та Індія. Перемогти конкурентів можна було тільки

за умови налагодження фабричного виробництва і випуску дешевшої та якіснішої, а отже, і більш конкурентоспроможної продукції;

4) нагромадження капіталу супроводжувалося зростаючими можливостями для його вигідного використання. Майже всі війни XVIII ст. закінчувалися захопленням нових колоній. Колоніальна експансія Англії сприяла розширенню ринків збуту для її промислових товарів. Збільшення колоніальних багатств і розширення торгівлі забезпечували розвиток ринку для британських товарів. Пошуки шляхів розв'язання проблеми масового виробництва товарів сприяли збільшенню технічних винаходів наприкінці XVIII ст., а процес нагромадження капіталу досяг рівня, за якого впроваджували ці винаходи і переходили до масового виробництва. До середини XIX ст. Англія остаточно сформувалась як колоніальна імперія, хоча захоплення нових територій і ринків збуту тривало. Створення колоніальної імперії сприяло ще більшому зміцненню економічної могутності країни. У 1860 р. Велика Британія разом із колоніями охопила територію майже 6,5 млн км кв., на якій проживало 145 млн осіб.

В англійській металургії технічне переоснащення почалося в середині XVIII ст. У 1750-1770 рр. було побудовано 27 домен на коксі та закрито 25 на деревному вугіллі.

Важливим показником успіхів промислового перевороту було поширення парових машин.

Промисловий переворот зробив неминучим зміни у засобах транспорту та зв'язку. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб їх твердого покриття.

Промислова революція змінила економічну географію Великобританії. З'явилися нові промислові райони. Провідна роль належала легкій промисловості.

Відбувалось перетворення Англії на «фабрику (майстерню) світу». Колосальні багатства, отримані у результаті пограбувань колоній давали змогу капіталістам-підприємцям організовувати великі централізовані мануфактури, легко знаходити засоби для їх розширення і введення найдорожчих удосконалень, якщо вони забезпечували високі прибутки. Розвитку мануфактур сприяло створення машин, а наявність вільних капіталів забезпечувала їм швидке поширення і практичне застосування винаходів та удосконалень. Через 100 років після виникнення Англійського банку (1694 р.) у країні функціонувало 350 банків, котрі більше уваги приділяли кредитуванню зовнішньої торгівлі, але для економічної історії країни важливим було формування банківської системи, очолював яку «банк банків». Маючи емісійне право, Англійський банк керував кредитною системою країни. Англію вважали не тільки світовим перевізником і виробником товарів, але і світовим банкіром (середина XIX ст.).

Розвиток науки, промисловості та транспорту в Англії є закономірним результатом прихильного ставлення суспільства до питань освіти і науки. У 1662 р. у Лондоні утворили Королівське товариство — першу наукову організацію в Англії, яка фактично відіграла роль Академії наук. Вона сприяла розвитку наукових центрів, які готували кадри як для науки, так і для промисловості. Оскільки Оксфорд і Кембридж ще повністю не здолали суто гуманітарного напрямку, успіхів у цей період досягли в шотландських університетах (Глазго,

Единбург), в університетах великих промислових центрів Манчестера і Бірмінгема. За сприяння товариства виникли наукові організації нового зразку – так звані дисидентські академії, в яких здобували вищу науково-технічну освіту. У 1799 р. у Лондоні заснували Королівський інститут для поширення пізнання і полегшенні широкого введення корисних механічних винаходів і удосконалень.

У XVIII ст. існували всі умови для розвитку винахідницької думки:

- 1) достатні грошові кошти для субсидування наукових досліджень;
- 2) освічене суспільство, яке сприймало все нове, що з'являлось у світі науки.

Саме в Англії у 1710 р. набув чинності перший у світі закон про авторське право;

- 3) конкуренція з боку інших країн світу;
- 4) необхідність задоволення потреб зовнішнього й внутрішнього ринків.

У 1730—1790 рр. послідовно здійснюють різні винаходи:

- у 1733 р. механік Дж. Кей винайшов летючий човник, що підвищив продуктивність праці ткачів вдвічі;

- у 1736 р. винайдено першу прядильну машину, яка механізувала прядіння;

- у 1760 р. у Шотландії відкрили перший завод «Керрон»;

- 1769-го розпочала роботу перша фабрика Д. Аркрайта з прядильними машинами, що працювали на водяному двигуні (у 1780 р. їх було 20, у 1790 – вже 150 од.);

- у 1784 р. Дж. Уатт створив парову машину, яку використовували в різних сферах виробництва, пізніше, вдосконаливши її, – і на транспорті;

- 1785 р. Б. Катрайт винайшов механічний ткацький верстат, продуктивність якого в 40 разів перевищувала продуктивність ткача, який працював вручну;

- у 1825 р. Дж. Стефенсон створив паровоз.

Для забезпечення попиту на машини на внутрішньому та світовому ринках Дж. Уатт і фабрикант Дж. Болтон організували заводи з виробництва парових машин. Виробництво машин машинами у важкій промисловості та транспорті означало завершення індустріалізації в країні.

У 1790 р. почала діяти фабрична система, функціонувало 150 фабрик. Отже, виявилось три головні ознаки промислової революції (перевороту):

- 1) переоснащення усіх галузей виробництва на основі машин (ткацький, токарний верстати);

- 2) перехід на нову енергетичну базу (парові двигуни);

- 3) поява фабрики як нової організації виробництва.

Щоб широко впровадити ткацькі верстати і парові машини, необхідно було сформувати машинобудівні підприємства. І Англія першою в Європі почала здійснювати індустріалізацію.

Індустріалізація — загальносвітовий процес створення машинного виробництва у всіх галузях національної економіки.

Виробництво машин потребувало не тільки зусиль робітників, техніків і вчених, а й розвитку металургії. Оскільки металургія – це не механічне, а складне хімічне виробництво, то промисловий переворот у металургії є зміною технологій: початок XVIII ст. – перехід від деревного вугілля до кам'яного;

середина XVIII ст. з'явився чавун; початок XIX ст. – започаткували переплавлення чавуна на залізо (пудлінгування).

Виписка металу за новою технологією призвела до збільшення попиту на вугілля, яке разом із залізною рудою стало головною сировиною металургії. У Південному Уельсі, Шотландії, Ланкаширі, Йоркширі почали розробляти нові вугільні копальні. Впровадження вугільної та важкої промисловості на початку XVIII ст. стимулювало розвиток транспорту та формування промислової інфраструктури: зведення будинків, організація систем і служб, необхідних для функціонування галузей промислового виробництва.

Розвиток внутрішнього ринку і потреба швидко передати інформацію на велику відстань зумовили відкриття у сфері зв'язку. У 1837 р. був відкритий електромагнітний телефонний апарат. Застосування нових засобів зв'язку спричинило революцію у передачі комерційної інформації.

Поява високоякісних сортів заліза озволила виготовляти з нього досконаліші інструменти. У другій половині XVIII ст. винайшли токарний та стругальний верстати, завдяки чому механіки точно обробляли деталі.

У сфері транспорту революційною подією є створення паровозу, що рухався зі швидкістю 20 миль за годину. Перша у світі залізнична лінія з'явилась у 1825 р. З цього часу почали будівництво залізниць. Їх спорудження сприяло значному поширенню всіх галузей промисловості, зміцненню монополій британських фабрикантів і започаткувало розвиток сучасної важкої промисловості. Відбувався посилений розвиток деяких головних галузей промисловості, особливо вугільної та металургійної. Згодом Англія будувала залізниці в усіх країнах світу, отримуючи від цього великі прибутки.

Отже, промислова революція, що тривала в Англії з 60-х років XVIII ст. до 30-х років XIX ст., перетворила її на індустріальну «майстерню світу». Сформувався англійська світова промислова та торгова монополія, чому сприяло здійснення економічної політики вільної торгівлі. Концентрація та централізація капіталу дали змогу створювати великі підприємства з чисельністю робітників понад 10 тис. осіб. Велика Британія посіла перше місце у світі за рівнем і темпами розвитку промисловості. До 1870 р. вона не мала серйозних конкурентів у промисловому розвитку. Орієнтація найважливіших галузей виробництва, особливо текстильної, в основному на колоніальний ривок згодом негативно відбилась на економічному розвитку країни.

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його порівняно затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805-1810рр), а завершився у кінці 60-х р. XIXст.

Вирішальний етап промислового перевороту розпочався після революції 1848-1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничу, машинобудування. Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської.

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням у 30-х рр. XIX ст. Повільність економічного розвитку пояснювалася політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи

землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи.

Значних успіхів досягла гірничя промисловість. У сер. ХІХ ст. добували більш як 3 млн. т. вугілля, виплавляли 200 т. чавуну.

Для цього періоду характерні досягнення німецької техніки:

- установка для швидкого книгодрукування (1814);
- кам'яно точильна машина (1835);
- циліндрично – точильний верстат (1803);
- горизонтальний верстат (1807);
- набивний верстат (1836).

Завершився промисловий переворот у Німеччині в 50-70-х рр. ХІХ ст. після революції 1848-1849рр. Його характеризують такі економічні показники зростання продукція важкої промисловості: виплавляння чавуну та споживання бавовни зросли у 3 рази; видобуток вугілля – у 4 рази; потужність парових двигунів – у 9 разів; протяжність залізниць збільшилась у 3,3 рази.

Важливими галузями німецької промисловості стали гірничя, металургійна, хімічна, машинобудівна, воєнна. Виняткове значення мало залізничне будівництво, інвестиції в яке у 1870 р. становили 4 млрд. марок. Почало розвиватися калійне виробництво. З'явилася нова галузь – електромеханічна, що обслуговувала телеграф і електричну сигналізацію.

Американська промислова революція була частиною розвитку світового індустріального господарства. Промисловий переворот почався в умовах не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація та будівництво фабрик почалися в текстильній галузі. Революційне значення для американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. У 1807 р. на р. Гудзон з'явився перший у світі пароплав. Машинобудування розвивалося повільно. Перший завод з виробництва парових машин з'явився в 1803р. у Філадельфії. У 50-х р. ХІХст. в промисловості північно – східної частини США запанувала фабрична система.

Після громадянської війни 1861-1865 рр. були створені сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. Особливо сприятливим для економіки був період промислового піднесення 1867-1873 рр. За цей період було побудовано 200 домен на мінеральному паливі, потужність вугільних шахт зросла в 2 рази. На 1870 р. усі галузі промисловості були оснащені механічними двигунами, в основному паровими.

З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна і нафтопереробна. Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів.

Розвиток верстатобудування дав можливість масово виробляти різні машини. Посилилося значення стандартизації.

Важливе значення мала територіальна експансія США і швидке зростання населення країн. За 70 років (1783-1853) територія США збільшилась в три рази

– з 890 тис. до 3 млн. кв. миль. Численість населення за 40 років (1820-1860) зросло з 9,6 млн. до 31,4 млн. осіб. Цьому сприяла масова імміграція з Європи.

Отже, промисловий переворот, що почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60-80-х р. XIX ст., охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію, інші європейські країни. Було сформовано аграрно – промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації. Важливим підсумком промислового перевороту було створення національних фінансово – кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

3. Аграрний розвиток

Для європейських аграрних відносин у XIX- на поч. XXст. визначальним було збереження великого землеволодіння. У Великобританії у 70-х р. XIXст 250 землевласникам належало більше половини всієї землі. У Франції в 1815р. 0,6% власників (21,4 тис.) володіли 42,3% землі. У Німеччині 118 тис. дворян мали понад 600 га. землі кожний, що разом становило 60% земельної площі.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі. Фермери орендували у лендлордів землю, господарювали на ній, використовуючи найману силу.

Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Селянське господарство складалося з невеликих парцел розміром від 0,05 до 0,4 га. Для зміцнення матеріального становища селяни орендували землю. Була поширена «чиста» (капіталістична) оренда та дольщина, коли землю брали під заставу. В кінці XIXст. селяни сплачували лихварям щорічно 2 млрд. франків. Селянське господарство залишалося провідною галуззю французької економіки. Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень його розвитку був низьким. Врожайність підвищувалася повільно. Поголов'я худоби на 1 тис. га. землі становило 262 голови великої рогатої худоби, тоді як у Великобританії – 367, Німеччині – 395, Бельгії – 727.

Гальмом розвитку сільського господарства Франції була його парцелярність, заборгованість селян в Іпотечному банку, прямі та непрямі податки. Торгова неспроможність селян гальмувала розвиток внутрішнього ринку.

Для розвитку аграрних відносин у Німеччині характерною була поступова ліквідація феодально - кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на наймитів та орендарів, становище яких було складним через високу земельну ренту. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Стримувало цей процес обезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованості.

У США перша половина XIX ст. – це період становлення фермерського господарства як пануючої форми землеволодіння. Після війни за незалежність і в ході освоєння Заходу державний земельний фонд значно зріс. Розвивалася оренда землі. На поч. XX ст. в США налічувалося 5,8 млн. ферм. З них 35% були орендовані, 23% – заставлені в банках і страхових компаніях, 42% – перебували в руках власників. Відбувався процес концентрації земельної власності. Так 1 млн. ферм використовували 2/3 сільськогосподарських робітників і давали 52% продукції. Селянське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому виробництві. Високими були темпи зростання: валовий збір пшениці і кукурудзи зріс відповідно в 3,5 і 3 рази, бавовни – в 2 рази. Отже, аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

Для розвитку сільського господарства Японії велике значення мала земельна реформа 1872-1873 рр. Було анульоване феодальне право і утверджено буржуазну власність на землю. Селяни – спадкові держателі землі, отримали її у власність, а селяни, які дали землю в заставу, втратили її на користь своїх кредиторів. З селянського землеволодіння було вилучено до третини орної землі.

Отже, у XIX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії, та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) та еволюційним, або поступовим переростання господарства з феодальних у фермерські.

4. Економічна думка епохи промислового капіталізму. Класична школа та її критика

Економічна наука як система знань виникла з появою капіталістичного способу виробництва і формуванням ринку, насамперед в Англії і Франції. Розпочинається критика меркантилізму і виникає класична політична економія. Її попередниками були фізіократи. Фізіократи (від грецьк. «physis» – природа, «kratos» – влада) – французька школа політичної економії другої половини XVIII ст., що виникла як реакція на меркантилістську політику Людовіка XIV, внаслідок якої розвиток мануфактур супроводжувався занепадом сільського господарства. На відміну від меркантилістів, фізіократи джерело багатства вбачали не в обміні товарів, а в їх виробництві, хоча й обмежували останнє лише сферою сільського господарства, а всі інші його сфери оголосили непродуктивними. Вони заперечили меркантилістське сприйняття обміну як нееквівалентного і вважали, що товари вступають в обмін із заданими цінами, а сам обмін є обміном еквівалентів. Фізіократи створили вчення про чистий продукт, дали поняття економічного кругообігу і відтворення, капіталу, витрат виробництва. Оригінальність вчення фізіократів відрізняє їх від економістів класичної школи, проте часто фізіократів відносять до французької класичної політичної економії.

Кене Франсуа (1694–1774) – французький економіст, основоположник школи фізіократів. Світову славу Кене приніс трактат “Економічна таблиця”, в якому представлена перша в історії економічної думки модель суспільного відтворення (господарського кругообігу) – геніальна спроба показати умови макроекономічної рівноваги. Таблиця являє собою графічну ілюстрацію взаємодії трьох основних секторів економіки (фермери, землевласники, промисловці), пов’язаних сіткою натуральних і грошових потоків. Всі фактори, необхідні для виробництва певного блага, застосовуються у фіксованих пропорціях і цінність продукції певного сектору цілком вичерпується його сукупними платежами іншим секторам. В цій праці Кене вперше в науковий оборот введене поняття «відтворення».

Вчення Кене про “чистий продукт” являє собою спробу пошуку джерела багатства. За умов природного порядку земля здатна приносити доход, який перевищує початкові затрати. Землероб збирає пшениці більше, ніж посіяв зерна. Тому тільки в землеробстві виникає «чистий продукт» – доход, який пізніше буде названий «рентою». Його величина залежить від інвестованого капіталу, у складі якого Кене вперше розрізняє основний і оборотний капітал («початкові» і «щорічні аванси»). Промисловість не створює «чистого продукту», оскільки лише переробляє продукцію землеробства, є безплідною. Кене вважав, що збільшенню «чистого продукту» буде сприяти звільнення землеробів від сплати податку. Податок величиною $1/3$ чистого продукту повинні сплачувати землевласники.

На відміну від меркантилістів класична політична економія вивчала внутрішні економічні зв'язки. Теоретичні дослідження переносяться із сфери обігу до сфери виробництва. Джерело суспільного багатства класична політична економія бачить не в обміні, а у виробництві - праці, яка водночас є і мірилом вартості (трудова теорія вартості).

Загальна характеристика класичної школи:

- головним є перенесення економічного аналізу із сфери обігу у сферу виробництва;
- визнання природного порядку ринкових відносин, ідеї саморегулювання економіки;
- економічний лібералізм (принцип невтручання держави в економіку);
- визнання особистого інтересу як рушійного мотиву економічної діяльності (А.Сміт);
- формулювання економічних законів в області методології, дослідження причинно-наслідкових зв'язків (не тільки аналіз, а й спроба знайти причини), використання методу абстракції.

Концепція класичної школи формувалася поступово зусиллями низки вчених-натуралістів, філософів, державних діячів і підприємців з різних країн. Протягом більш ніж ста років, із другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст. поступово відпрацьовувалися методологія і проблематика класичної школи. Класична політична економія виникла в Британії наприкінці 18 століття. Її представники: Адам Сміт, Давид Рікардо, Джон Стюарт Мілль, Жан-Батіст Сей,

дали аналіз виробництва, розподілу й обміну товарами в умовах ринку, заклавши основи для подальшого вивчення.

Початком класичної політичної економії вважається книга Адама Сміт «Дослідження причин багатства народів» (1776), в якій він засуджував меркантилізм і пропагував ідею «системи природної свободи».

Адам Сміт (1723–1790) – видатний англійський економіст, завдяки дослідженням якого класична політична економія стала дійсною наукою. Сміт завершив епоху політичної економії як системи практичних правил і відкрив епоху “чистої” економічної теорії. На основі глибокого теоретичного аналізу економічних процесів і явищ він розробив вчення про об’єктивні економічні закони, які забезпечують природну рівновагу і саморегулювання ринкової економіки, розробив теорії вартості і розподілу доходів, визначив економічну природу капіталу, грошей, заробітної плати, прибутку і ренти, розкрив механізм нагромадження і відтворення капіталу, відкрив новий метод дослідження – метод логічних абстракцій, розробив рекомендації стосовно поведінки “економічної людини” і держави. Сміт розробив низку ідей, які продовжують асоціюватися з капіталізмом донині, зокрема ідею невидимої руки ринку, що змушує мимоволі створювати загальне добро, переслідуючи особисті інтереси. Сміт змушений був наполягати на цих ідеях, щоб побороти популярний в ті часи дух меркантилізму. Він критикував монополії, тарифи, мито та інші накладені державою обмеження, вірячи, що ринок найсправедливіший і найефективніший суддя. Погляди Сміта розділяв Рікардо.

Давід Рікардо (1772–1823) – видатний англійський економіст епохи. Основна праця – «Основи політичної економії та оподаткування» (1817). Рікардо зробив визначний внесок у дослідження економічних законів і взаємозв’язків у суспільстві. У книзі «Принципи політичної економії та оподаткування» він сформулював закон порівняльної переваги, який пояснював чому вигідно торгувати навіть тоді, коли одна із сторін ефективніша щодо виробництва усіх типів товарів. Рікардо також підтримував закон Сея й вірив, що повна зайнятість є нормальним рівноважним станом у конкурентній економіці. На його думку інфляція сильно співвідноситься з кількістю грошей і кредитом, й був прихильником закону зменшення доходності, за яким додаткові затрати приносять дедалі менше результатів.

Томас Роберт Мальтус (1766-1834) — автор так званої теорії народонаселення. «Досвід про закон народонаселення»: населення зростає за геометричною прогресією, а виробництво — за арифметичною. У цьому постійному прагненні людей до розмноження, яке перевищує засоби існування, і є, за Мальтусом, закон народонаселення. Для математичного обґрунтування своєї теорії Мальтус скористався статистичними даними Північної Америки XVII ст., де населення збільшувалося не стільки за рахунок природного зростання, скільки внаслідок еміграційного притоку.

Одним з перших представників нової течії політекономії в Англії був Джеймс Мілль (1773-1836). За Міллем, у створенні вартості бере участь не тільки праця, а й капітал. Для підтвердження цієї тези він наводить приклад із старим вином, вартість якого зростає без усілякої доданої праці, вже тільки один

плин часу додає до вина вартості. Прибуток — це винагорода капіталісту за організацію виробництва, тому істотної різниці між зарплатою і прибутком бути не може. Мілль визнає суперечності між прибутком і рентою, тому вимагає високого оподаткування земельних власників.

Нассау Вільям Сеніор (1790-1864) заперечував теорію трудової вартості і зводив її до ціни, що залежить від попиту і пропозиції. Капітал створюється так званим утриманням капіталістів від споживання. Прибуток, за Сеніором, поділяється на 2 частини: перша (процент на позичковий капітал) — винагорода за утримання від споживання, друга (підприємницький дохід) — винагорода за працю капіталіста з організації підприємства.

Сеніору належить теорія «останньої години», згідно якої прибуток створюється за останню годину робочого часу. Звідси випливало, що не можна скорочувати робочий день. Ця теорія була створена Сеніором на протидію вимогам манчестерських робітників скоротити 10-годинний робочий день.

У Франції засновником нового напрямку політекономії був Жан Батіст Сей (1767-1832). Сей виражав інтереси французької буржуазії, виступав за вільну конкуренцію, торгівлю і був проти втручання держави в економічне життя суспільства.

Сею належить загальновідома теорія трьох факторів виробництва, згідно з якою у створенні вартості беруть участь три фактори: праця, капітал і земля. Праця створює заробітну плату, капітал — прибуток, земля — ренту. У сумі ці доходи і складають вартість. Таким чином, доходи виступають як винагорода, жодних суперечностей в суспільстві немає. Ідеалізуючи систему вільної конкуренції, Сей заперечував неминучість загальних криз надвиробництва, припускаючи надвиробництво тільки окремих товарів як наслідок диспропорцій.

Погляди класичної політекономії перекликаються з доктриною класичного лібералізму, яка закликала до мінімального втручання уряду в економіку.

Промисловий переворот кінця XVIII - першої половини XIX ст. мав далекосяжні соціально-економічні і політичні наслідки не тільки для робітничого класу, а й для дрібного товаровиробника. Якщо промисловий переворот призвів до погіршення економічного і духовного стану робітників (утворення промислової резервної армії праці, перетворення робітника на простий додаток до машини, заміна праці чоловіків жіночою і дитячою працею), то для дрібного товаровиробника промисловий переворот означав втрату ним конкурентоспроможності, його розорення. Сімон-де-Сімонді розуміє історичний процес як заміну одних суспільних відносин іншими, різко критикує вільну конкуренцію, вимагає державного втручання в економіку. Центральною проблемою економічного вчення Сімонді є проблема реалізації і криз.

П'єр Жозеф Прудон — автор теорії конституційної вартості — синтезу споживної і мінової вартості, який виражається у годинах робочого часу. Вважав, що година праці будь-якого виробника коштує стільки ж, скільки година іншого виробника. З метою реалізації своєї програми, Прудон запропонував ідею обмінного банку, який приймав би товари у виробників і видавав їм так звані трудові талони, де було б вказано, скільки часу витрачено на виробництво зданого до банку товару. На ці талони виробники могли б одержати інші товари,

на які витрачено стільки ж часу. Таким чином, Прудон і його послідовники висували ідею щодо можливості ліквідації експлуатації за допомогою реформ у сфері обігу, організації безгрошового обігу товарів і безпроцентного кредиту при збереженні приватної власності на засоби виробництва і найманої праці.

Завершення промислового перевороту в Англії призвело до загострення суперечностей між основними класами буржуазного суспільства. Знедолена та пригнічена частина людства з давніх часів мріяла про щасливе майбутнє в суспільстві, де буде панувати достаток, щастя, воля. Перші ідеї утопічного соціалізму, як вчення про докорінне відтворення та справедливу побудову суспільства на соціалістичних засадах, що не спираються на знання законів суспільного розвитку та його рушійних сил, були висловлені ще в період пізнього середньовіччя Томасом Мором та Томазою Кампанеллою. Їхні соціальні утопії несли на собі відбиток проектів державного устрою Платона та економічної концепції раннього християнства.

Клод Анрі Сен-Сімон (1760-1825) намагався зрозуміти суть світової історії. Вважав, що найбільш прогресивний - промисловий лад, перехід до якого, однак, ще не повністю завершений. Доки (тобто на початку ХІХ ст.) у владі у промисловій формації знаходяться не промисловці, а непродуктивна (торгівельна) буржуазія. Тимчасово панує приватна власність, анархія і індивідуалізм. Однак майбутнє цієї формації належить крупному індустріальному виробництву і промислому класу (союзу підприємців, робітників і вчених).

5. Марксизм та його основні постулати

Марксизм – напрям економічної теорії, започаткований німецькими теоретиками Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом у 40-50-х роках ХІХ ст. Це був період, коли капіталістична система саморегулювання почала поступово втрачати ефективність, що негативно позначилося не лише на економічній, а й на соціальній стабільності. Ні класична теорія, ні альтернативні концепції не давали вичерпних відповідей на низку актуальних питань, були недостатньо доказовими, особливо щодо пояснення природи недоліків капіталізму та моделювання основ нового ладу. Ідея соціалістичної та комуністичної організації суспільства зі зростанням соціальної нестабільності набуває все більшої популярності.

Методологічно марксистське вчення стало синтезом двох підходів – історичного і логічного (абстрактного). Переважаючим був діалектичний метод дослідження, об'єктивний причинно-наслідковий аналіз економічних процесів. В межах історичного методу був застосований формаційний принцип аналізу: прогрес суспільства залежить від розвитку продуктивних сил, основою яких є засоби виробництва, власність на засоби виробництва спричиняє поділ суспільства на два антагоністичні класи. Форма власності та класи, котрим ця власність належить, визначають тип суспільно-економічної формації. Класова боротьба загострюється оскільки клас власників засобів виробництва посилює

експлуатацію класу, позбавленого цих засобів. Застаріла форма власності стримує розвиток виробництва, а забезпечити його можна лише революційною зміною цієї форми.

Маркс Карл Генріх (1818–1883) – видатний німецький економіст і філософ. Основні праці – «Економіко-філософські рукописи» (1844 р.), «Злиденність філософії» (1847), «Наймана праця і капітал» (1849), «Критика політичної економії» (1858). Головною працею Маркса, справою всього життя став «Капітал», над яким він працював близько 40 років. Метою свого дослідження Маркс поставив «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства».

Центральною проблемою I тому «Капіталу» («Процес виробництва капіталу», 1867 р.) є процес виробництва додаткової вартості. Маркс фактично завершив класичну теорію трудової вартості й на її основі обґрунтував теорію доданої вартості. Застосувавши діалектичний метод до аналізу товару, Маркс зробив відкриття, що дві властивості товару – споживна вартість і вартість – пов'язані з двоїстим характером праці виробника, яка одночасно є конкретною і абстрактною. Це відкриття дозволило дати якісну й кількісну характеристику вартості: вартість є по суті втіленням у товарі простої абстрактної праці, а величину вартості вимірюють суспільно необхідні затрати праці. На основі дії закону вартості Маркс розкрив «таємницю капіталістичної експлуатації».

Проаналізувавши історичний процес розвитку форми вартості, він пояснив природу походження грошей та умови їх перетворення в капітал. Головною умовою перетворення грошей в капітал є поява на ринку особливого товару «робоча сила» внаслідок відокремлення робітників від засобів виробництва і концентрація засобів виробництва в руках окремих товаровиробників. Цей процес Маркс назвав «первісним нагромадженням капіталу».

Дослідження процесу перетворення частини додаткової вартості на капітал (нагромадження капіталу) та проблеми відтворення дозволило Марксу обґрунтувати капіталістичний закон народонаселення, за яким зростання безробіття зумовлено зростанням органічної будови капіталу (зменшенням частки змінного капіталу порівняно з постійним капіталом), а також сформулювати абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження, змістом якого Маркс вважав зростання кількості безробітних, погіршення матеріального становища робітничого класу, посилення поляризації суспільства. Водночас міцніє нова соціальна сила – пролетаріат, яка здатна розв'язати цю суперечність революційним шляхом. В надрах капіталізму визрівають об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичної революції, це – історична тенденція капіталістичного нагромадження.

II том «Капіталу» присвячений аналізу проблем функціонування капіталу. В обігу відбувається трансформація форм капіталу. Маркс чітко розмежовує основний і оборотний капітали, з'ясовує особливості обороту змінного капіталу та обороту додаткової вартості за простого й розширеного відтворення. Він розвинув теорію відтворення, зокрема, дав чітке визначення вартісної та натурально-речової структури сукупного суспільного продукту, розглянув основні умови розширеного відтворення та реалізації кожної складової

сукупного суспільного продукту за вартісною і за натурально-речовою формою, які є умовами макроекономічної рівноваги.

У III томі Маркс зосереджується на аналізі всіх форм, яких набирає капітал-вартість на стадії розподілу. Маркс досліджує також процес розподілу прибутку між різними групами капіталістів і ті конкретні форми, яких набуває прибуток: підприємницький дохід, процент і ренту. Маркс формулює закон тенденції норми прибутку до зниження і доводить, що дійсна границя капіталістичного виробництва – сам капітал, підтверджуючи висновок першого тому про неминучість краху капіталізму.

IV том “Капіталу” представляє аналіз теорій політичної економії за майже двохсотрічну історію розвитку економічної думки.

Більшості ідей Маркса не можна відмовити в оригінальності, проте чимало з них не пройшли перевірки реаліями, не підтвердили свого наукового характеру. До них сучасні теоретики історії економічних учень відносять однобічний розгляд джерела додаткової вартості лише як праці найманих робітників (таким джерелом є праця й самого підприємця, менеджерів та ін.); необґрунтований розгляд класу капіталістів лише як паразитуючого навіть за умови, що капіталіст зайнятий управлінською працею; тезу про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату, незалежно від величини оплати робочої сили; висновок про зростання органічної будови капіталу та тенденцію норми прибутку до зниження та ін.

Разом з тим, у спадщині Маркса є багато конструктивних ідей, які визнані багатьма провідними західними економістами. Так, англійський учений М.Блауг зазначив, що Маркс найактуальніший економіст XIX ст. Американський економіст М.Бронфенбреннер наголосив на важливих відкриттях Маркса:

- 1) поділ економіки на «інвестиційний» і «споживчий» сектори;
- 2) відкриття ще до Л.Вальраса теорії загальної ринкової рівноваги;
- 3) розробка до Дж.Кейнса теорії рівноваги за неповної зайнятості;
- 4) розробка до Кейнса питання про перевагу ліквідності та кредитно-грошової теорії проценту;
- 5) Маркс випередив теорії інституціоналістів і структуралістів від Веблена до Леонтєва, показав важливу роль техніко-виробничих відносин;
- 6) сучасна теорія циклу своїм існуванням зобов'язана Марксовій економії;
- 7) в аналізі кон'юнктурних коливань і недосконалої конкуренції Маркс зробив відкриття, що через багато років стали основою для нових здобутків;
- 8) поєднання у своїй теорії статичного і динамічного підходів;
- 9) Маркс поєднав теорію і практику, економіку та інші соціальні науки.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення промислового перевороту (промисловій революції).
2. Проаналізуйте передумови, основні етапи та найважливіші соціально-економічні наслідки промислового перевороту в Англії.
3. В чому полягали особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині та США?

4. Як відбувався промисловий переворот в Україні?
5. Які характерні риси властиві класичній школі політичної економії?
6. В чому полягає особливість теорії вартості В. Петті?
7. Які основні принципи є характерними для методології А. Сміта?
8. Як трактує проблему вартості Д. Рікардо?
9. В чому суть теорії «порівняльних переваг» Д. Рікардо?
10. В чому полягає суть «закону Сея»?
11. Як аргументує Т. Мальтус свій «закон народонаселення»?
12. За що критикували класичну школу політичної економії представники історичної школи?
13. На яких принципах побудована економіка в моделях суспільства, які розробляли соціалісти-утопісти?
14. В чому полягає таємниця прибуткової вартості за Марксом.
15. У чому полягає внесок Маркса в розвиток економічної науки?

План семінарського заняття

1. Сутність і особливості промислового перевороту у різних країнах.
2. Соціально-економічні наслідки промислового перевороту.
3. Зародження класичної школи у політичній економії.
4. Економічні теорії А. Сміта і Д. Рікардо.
5. Еволюція класичної школи у першій половині XIX ст.
6. Економічні вчення К. Маркса.

Теми доповідей

1. Порівняльний аналіз ходу промислової революції у країнах ранньої індустріалізації.
2. Вплив промислової революції на розвиток продуктивних сил України.
3. Соціально-економічні і історичні передумови виникнення класичної школи у політичній економії.
4. Економічна система Адама Сміта.
5. Д. Рікардо як ідеолог промислової революції
6. Критичний напрям у економічній науці першої половини XIX ст.
7. Внесок класичної політичної економії у розвиток сучасної макроекономічної теорії.
8. Історичні долі представників марксизму.

ТЕМА 6. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

1. Друга науково-технічна революція та її економічні наслідки
2. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн західної цивілізації Європи та США наприкінці XIX – початку XX ст.
3. Тенденції монополізації в США та країнах Західної Європи
4. Методологія маржиналізму та його основні школи

5. Соціальний напрям у політичній економії як передумова появи інституціоналізму

6. Інституціоналізм та його головні напрямки

1. Друга науково-технічна революція та її економічні наслідки

У середині XIX ст. відбувається перехід до нового етапу соціально-економічного розвитку, спричинений бурхливим розвитком науки і техніки. Цей період відомий як час другої технологічної революції: кардинально змінились основи наукового мислення, розвивається природознавство, формується єдина система наук. Наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства. Виникають великі наукові інститути, лабораторії, створені на потужній технічній базі. З'явилась окрема сфера — науково-дослідна діяльність, спрямована на доведення теоретичних рішень до технічного втілення. У сотні разів зростає кількість винаходів. Найбільше винаходів запатентував американець Т. Едісон (понад 1000).

Важливі зміни сталися у енергетичній базі виробництва і транспорту: парову енергію замінила електрична, сформувалася технологія отримання, передачі й приймання електроенергії, здійснювалася електрифікація. У 1867 р. В. Сіменс сконструював електромагнітний генератор для вироблення електричного струму. Була вирішена проблема передачі електроенергії на відстані. Промислові підприємства вже не були прив'язані до енергетичної бази.

Впровадження у виробництво електродвигунів збільшувало швидкість верстатів, підвищувало продуктивність праці та дозволяло автоматизувати виробництво. Виникли нові галузі — електрохімія, електрометалургія, електричний транспорт. З'явилися двигуни внутрішнього згорання, які широко застосовувались в усіх галузях промисловості й транспорту, сільському господарстві. У 1885 р. сконструювали перший автомобіль. Наприкінці XIX ст. розвиваються засоби зв'язку (телеграф, телефон). Першу телефонну станцію збудували в 1877-му в США, на початку 80-х років вони з'явилися майже в усіх європейських країнах. З 1895-го широко використовували радіо.

Зростання обсягів виробництва товарів вимагало збільшення швидкості їх перевезення, тобто удосконалення транспорту. Із 1903 р. споруджували судна з двигунами внутрішнього згорання — теплоходи. Почалась електрифікація залізниці. Розвивається авіація. Особливого розвитку отримав автомобільний транспорт. Високі темпи його розвитку зумовили масове спорудження шосе.

Популярність отримала хімічна промисловість. Почалося виробництво штучних барвників. У машинобудуванні, електротехнічному виробництві, текстильній промисловості застосовували хімію синтетичних волокон — пластмаси, ізоляційні матеріали зі штучних волокна й каучуку та ін.

Почали автоматизувати верстати, впроваджувати поточну систему, що спочатку виникла в консервному й сірниковому виробництвах. Особливо важливу роль у розвитку машинобудування мав конвеєр. Завдяки його

впровадженню у 1914 р. на заводах Форда збірка автомобіля тривала лише 1,6 години.

Значний внесок зробили у військовому оснащенні: автоматизація стрілецької зброї та артилерії, виникнення броневих автомобілів, виробництво вибухових засобів, широке використання засобів повітроплавання, авіації, підводного плавання.

Результати технологічної революції

1. Наслідками другої НТР були зміни в техніці й технології виробництва, реконструкція машинної індустрії, поступове перетворення науки на безпосередній чинник виробництва. Вона забезпечила різке зростання виробництва: за 1850-1900 рр. добування вугілля збільшилося в 10 разів, нафти – в 25, обсяги виплавки сталі за 1870-1900 рр. зросли більше ніж у 50 разів.

2. Друга НТР сприяла появі нових галузей промисловості: електротехнічної, хімічної, нафтопереробної, автомобілебудівної та ін.

3. Відбулася диверсифікація як галузей, так і підгалузей (машинобудування: виробництво локомотивів, автомобілів, літаків, кораблів – річкових і морських, трамваїв тощо).

4. Технологічна революція зумовила зміни у світовій галузевій структурі промисловості. Перше місце посіли галузі важкої індустрії, випередивши за темпами росту легку промисловість. Ці зміни призвели до посилення концентрації виробництва, переважати стали великі підприємства. Структурні зрушення спричинили різке збільшення капіталу, потрібного для створення підприємства.

5. Замість індивідуальної приватної форми власності стала домінувати акціонерна власність (необхідні для створення великих підприємств кошти залучали шляхом організації акціонерних товариств), а у сільському господарстві – фермерська. У 1913 р. у США на акціонерних підприємствах працювало 80% робітників. Розвивалися також кооперативна і муніципальна форми власності. Кооперативна власність виникла як добровільне об'єднання капіталів незначних товаровиробників, як форма їх захисту від експлуатації посередників і великих підприємств. Основними видами кооперації, які сформувалися до 1914 р., були: споживча, кредитна, сільськогосподарська й житлова. До початку Першої світової війни Росія посідала перше місце у світі за чисельністю учасників кооперативного руху (24 млн осіб), об'єднаних у 63 тис. кооперативів.

2. Загальна характеристика розвитку господарств провідних країн західної цивілізації Європи та США наприкінці XIX – початку XX ст.

Наприкінці XX ст. США стають найрозвиненішою країною світу. Економічний бум, що відбувався після закінчення Громадянської війни (1861—1865рр.), перетворив США на могутню індустріально-аграрну країну. Завершилась промислова революція та індустріалізація, утвердилася ринкова економіка. Передумови економічного успіху США.

1. Радикальний характер Громадянської війни. Внаслідок війни з'явилися широкі можливості для капіталістичного господарства: звільнення рабів створило ринок праці, а продаж державної землі капіталізував сільське господарство.

2. Сприятливі природно-географічні умови: потужна сировинна база, родючі землі, багатство лісових і водних ресурсів (розробки золотих копалень у Каліфорнії та запаси нафти в Пенсільванії), сприятливий клімат.

3. Успішна зовнішньоекономічна політика держави з захисту національного виробника і встановлення торгівельного мита (у 1861 р. до 49,5% і в 1868 р. – 57%). Протекціонізм у зовнішній торгівлі доповнювали пільги для розвитку промисловості. Втім, не було перешкод для надходження іноземних інвестицій в економіку США. На початок ХХ ст. вони становили вже 3,4 млрд дол., що майже в 7 разів перевищувало американські капіталовкладення за кордоном.

4. Активне застосування досягнень другої НТР: електрифікація промисловості, транспорту, побуту. За рівнем виробництва і використання електроенергії, автомобілів, добуванням нафти США посіли перше місце у світі. У ході індустріалізації застосовували прогресивний науково-технічний досвід європейських країн та досягнення американських інженерів. Відсутність застарілого обладнання сприяла різкому зростанню продуктивності праці, яка була в 4,5 разу вища, ніж в англійського робітника.

5. Ефективна іміграційна політика США забезпечувала акумуляцію найенергійнішої робочої сили з Європи. У 1864 р. США ухвалили закон, що стимулював імміграцію. Лише з 1870 до 1914 рр. у країну прибуло майже 30 млн іммігрантів: велика кількість кваліфікованих працівників та інженерів із Англії та Німеччини, що сприяло передачі європейського науково-технічного досвіду і зменшенню витрат на підготовку кадрів. Імміграцію стимулювали вільні землі США та вища, ніж в Європі, зарплата. Перед Першою світовою війною посилились імміграції некваліфікованої дешевої робочої сили з Італії, Австро-Угорщини, Росії й України. Це забезпечило зростання місткості внутрішнього ринку США і стимулювало розвиток виробництва, транспорту і торгівлі.

У 1860-1900 рр. обсяг промислової продукції в США збільшився у 7 разів. Одночасно виникла загроза загальної монополізації економіки. За ступенем монополізації США суттєво обігнали Європу. Діяльність монополій ставала нестерпною для значної частини населення. Громадськість США вважала монополізацію економіки порушенням принципів індивідуальної свободи. Під тиском антимонopolістичного руху фермерів, робітників, дрібної та середньої буржуазії уряд ухвалив антитрестівський закон (1890), який розробив сенатор Дж. Шерман. Втім, він не зміг протистояти діяльності монополій, тому його вдосконалювали президенти Т. Рузвельт (1901—1909) і В. Вільсон (1912—1921).

Причини піднесення Німеччини. Об'єднання німецьких земель у 1871 р. створило умови для докорінних змін: були ліквідовані митні бар'єри, введено єдину грошово-фінансову систему, прийнято загальнодержавну систему мір тощо. Головним став захист приватної власності та економічний розвиток під контролем держави. У країні почалося промислове піднесення. Німеччина здійснювала технічне й енергетичне переоснащення промисловості. У 90-х рр. у

країні завершилася промислова революція. Вона була запізнілою, але мала низку переваг, зокрема можливість широко використовувати провідний досвід іноземців. Німецька промисловість, особливо важка, формувалася на основі сучасної техніки, тоді як в Англії та Франції застарілі технології зумовлювали збільшення витрат. Індустріалізація на основі новітньої техніки сприяла збільшенню обсягів випуску (насамперед у важкій індустрії) та внутрішньої торгівлі, підвищенню продуктивності праці.

Важливу роль в економічному піднесенні Німеччини кінця XIX ст. відіграли захоплення Ельзасу та Лотарингії з їх запасами залізних руд і одержання контрибуції від переможеної Франції. Ці гроші дозволили завершити промислову революцію, індустріалізацію та здійснити перехід до ринкової економіки. За темпами економічного розвитку, що збільшилися в 6 разів, країна поступалася тільки США. Швидко розвивалися галузі важкої промисловості, особливо нові. Різко зросло військове виробництво, обсяги якого в 1918 р. були в 4 рази більшими за Францію.

Економічний розвиток Англії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Англія залишаючись однією з найбагатших країн світу та його фінансовим і торговим центром. За показниками промислового розвитку країна почала відставати від США і Німеччини. Уже в першому десятилітті XX ст. щорічний приріст промислової продукції в країні був удвічі меншим, ніж у США. Промисловий центр світу зміщувався в США, частка яких у світовому промисловому виробництві вже у 1913 р. становила 36 % (Великобританії – лише 14%).

Головні причини промислового відставання Англії.

1. Значно нижчі темпи структурної перебудови в промисловості, порівняно з іншими країнами. Попри розвиток нових галузей – сталеплавильної, електротехнічної, хімічної, верстатобудівної – за вартістю виробленої продукції легка промисловість випереджала важку і зберігала провідну роль у структурі промисловості країни. Відбулась переорієнтація на колоніальні ринки.

2. Відставання за рівнем впровадження у виробництво досягнень НТР. Отримуючи в колоніях надвисокі прибутки, промисловці не квапилися удосконалювати підприємства. Обладнання більшості англійських заводів, побудованих ще в часи промислового перевороту, морально й фізично застаріло. Енергетичною основою промисловості залишався паровий двигун. Саме тому, наприклад, виплавка англійської сталі за 1870—1913 рр. зросла в 3,5 разу, тоді як американської – майже в 46 разів. Англія втрачала лідерство на світовому ринку.

3. Значно нижчий рівень концентрації виробництва і капіталу порівняно із США та Німеччиною. У традиційних галузях англійської промисловості зберігалось багато середніх та малих застарілих підприємств. Монополії в промисловості були економічно нерозвиненими. Англійців, що отримували величезні прибутки від колоній, не турбувала конкурентоспроможність товарів. За темпами концентрації та централізації банківський капітал значно випереджав промисловий. До 1900 р. п'ять лондонських банків керували всією кредитною справою країни. Лондонський грошовий ринок став фінансовим центром світу. Англійські підприємці не оновлювали засоби виробництва, а вивозили капітал в інші країни. Значне вивезення капіталу зумовило його дефіцит у країні, особливо

в нових галузях і сільському господарстві. Відставання промислового розвитку британському капіталу компенсували англійські колонії.

Посилнюється економічне відставання Франції. Втім, попри поразку у війні з Німеччиною, Франція залишалася великою державою зі значним економічним потенціалом. Франція була колоніальною імперією, мала могутню армію і флот. На початку ХХ ст. темпи її промислового зростання становили 2,6 %. За темпами розвитку економіки країна відставала від Німеччини, США та від Англії.

Головні причини гальмування економічного розвитку Франції:

1. Значні матеріальні втрати внаслідок війни і революції. Загальна сума збитків від війни становила понад 16 млрд франків. Через це зменшилось виробництво промислової продукції, експорт готових виробів та імпорту сировини, машин, палива. В Німеччину вивезли обладнання значної частини підприємств, худобу, вирубали ліси, конфіскували запаси продовольства і сільськогосподарської сировини. Промислово розвинуті Ельзас та Лотарингія перейшли до Німеччини. Це призвело до втрати конкурентоспроможності національних товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках.

2. Аграрні проблеми капіталізму. Наслідком парцелярності (роздробленості) землеробства була значна відсталість сільського господарства. Більшість земельних ділянок була невелика – менше 2 га. Для господарів таких ділянок було фінансово складно використовувати не тільки машини, а навіть робочу худобу. Неефективне, відстале господарювання на селі стримувало розвиток внутрішнього ринку та промисловості, заважало формуванню ринку праці, негативно впливало на приріст населення.

3. Своєрідність структури французької промисловості, де переважали малі підприємства. Наприкінці ХІХ ст. 94 % усіх підприємств мали від одного до десяти робітників. На межі століть в країні провідне місце посідала легка промисловість. В експорті переважали предмети розкошу: шовки, парфуми, косметика, одяг, ювелірні вироби. Виробництво таких товарів зосереджувалося на малих підприємствах з ручною працею. Тому Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Навіть на поч. ХХ ст. більшість підприємств були мануфактурами, що гальмувало промисловий розвиток.

4. Значне відставання за технічним рівнем виробництва від конкурентів. Встановлене на підприємствах у роки промислового перевороту обладнання до кінця ХІХ ст. фізично і морально застаріло і вимагало заміни.

5. Брак відповідної сировинної бази для розвитку важкої промисловості. У країні, особливо із втратою Ельзасу і Лотарингії, постійно був дефіцит сировини та палива. Тому вона завозила у великій кількості коксове вугілля й залізну руду, чорні метали, мідь, бавовну.

6. Низькі і нерівномірні темпи концентрації та монополізації виробництва.

7. Лихварські ознаки французького капіталізму. Темпи зростання грошового капіталу значно перевищували темпи зростання промислового. Наприкінці ХІХ ст. Паризька біржа почала відігравати роль міжнародного позикового центру. Позиково-лихварський характер капіталізму Франції породив прошарок так званих рантьє — людей, котрі живуть виключно за рахунок процентів на капітал.

Вивезення капіталу стримувало економічний розвиток країни. Нагромаджені кошти не вкладали в розвиток національної економіки, оскільки більший прибуток забезпечували іноземні інвестиції. У 1914 р. обсяги вивезення капіталу з Франції зросли втричі порівняно з 80-ми роками ХІХ ст. За експортом капіталу країна посідала друге місце у світі після Англії.

3. Монополізація виробництва

НТР посилила процес монополізації виробництва. Капіталістична монополія – об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва та збуту значної частини продукції галузі, встановлення монопольних цін і забезпечення стабільних надприбутків. Формами монополій є картель, синдикат, трест, концерн.

Причини монополізації:

1) збільшенні мінімальних обсягів капіталів, необхідних для відкриття виробництва;

2) прагненні підприємців одержати максимум прибутку шляхом витіснення конкурентів і перешкоджання їх входу у галузь;

3) природні монополії – наданні урядом певній фірмі привілеїв на постачання газу, електроенергії, телефонних послуг для розвитку комунального господарства;

4) розвитку патентного права, різноманітних махінацій і зловживанні.

Типові приклади монополій: компанія «Стандарт ойл», частка якої наприкінці ХІХ ст. становила майже 90 % нафтовидобутку в США і майже 60 % світового видобутку нафти, «Форд моторс», який у 20-х роках ХХ ст. охопив 80 % американського автомобільного ринку і дві третини світового, «Юнайтед стейте стіл», «Юнайтед фрутс», компанії Нобеля та інших найбільших промисловців.

Початковим етапом утворення монополій є створення великих компаній у вигляді фірм і корпорацій. На цій основі організовували картелі й синдикати, трести і концерни. Почала формуватися структура монопольного ринку: картелі і синдикати отримали переважну частину ринку збуту, а трести і концерни – значну частину їх виробництва. Останні встановлювали для споживача монопольні ціни на товари.

Концентрація виробництва – основа монополії у виробництві, централізація капіталів – основа монополії банків. Початок ХХ ст. був періодом активного об'єднання банківського та промислового капіталу і виникнення в результаті цього фінансового-промислового капіталу.

Поступово змінилося значення банків в економіці – із посередника в платежах банк став активним учасником виробництва й ринку. Відбувалися концентрація і централізація банківської справи. Самі банки частину капіталів вкладали у промисловість та інші галузі економіки, відіграючи роль уже організаторів виробництва. Особливо інтенсивно цей процес проходив у США, де банки, фінансуючи компанії, встановлювали над ними контроль, підкорювали

шляхом скуповування акцій, направляючи своїх представників у правління трестів, а іноді утворюючи нові трести. Водночас промисловий капітал входив у банківську справу. Промисловці часто перетворювалися на банкірів. Наприклад, Т. Рокфеллер, наживши величезні прибутки в нафтовому бізнесі, використав їх для створення Національного міського банку Нью-Йорка, який став основою сучасного «Чейз Манхеттен банк».

Із найвпливовіших банкірів і підприємців у процесі посилення фінансового капіталу утворилася фінансова олігархія.

4. Методологія маржиналізму та його основні школи

Глибокі якісні зміни у суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу останньої третини XIX ст. зумовлюють нагальну потребу узгодження абстракцій політичної економії з проблемами економічної практики. Починається перегляд самого предмету економічної теорії. У центрі досліджень постає проблема дослідження поведінки та принципів оптимізації рішень основних господарюючих суб'єктів – споживачів і фірм, ефективного використання обмежених ресурсів. Ставляться задачі, що допускають математичне формулювання і мають математичне рішення. Принципово змінюється методологія досліджень.

Маржиналізм (*marginal* - граничний) – напрям економічної думки 70-90-х років XIX ст., представлений концепціями австрійської, кембриджської, американської, шведської та математичної шкіл. Ґрунтується на дослідженні граничних (маржинальних) величин на різних рівнях економічної системи – фірми, галузі, національної економіки. Принципова зміна парадигми економічної теорії, яка дала підставу для тверджень про «маржинальну революцію», полягала у докорінних змінах методологічних підходів і самого змісту науки. Провідною проблемою досліджень стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів. Вивчаються принципи поведінки і прийняття рішень, спрямованих на максимізацію цільових функцій раціональних споживачів і виробників, що зумовлює поширення математичних методів аналізу. Оптимізація стану економічної системи розглядається як результат оптимізації рішень індивідуальних суб'єктів. Відбувається зміну назви науки: «політична економія» замінюється більш нейтральною – «економікс».

Маржиналістська революція була підготовлена дослідженнями попередників –німецьких і французьких учених 40-50-х рр. XIX ст. – Г.Госсена, Й.Тюнена, А.Курно, які започаткували граничний аналіз.

Йоган фон Тюнен (1783–1850) – німецький економіст. Тюнен фактично увів поняття виробничої функції, яка при застосуванні часткової похідної дозволяла визначити граничну продуктивність праці і капіталу. Він довів, що прибуток максимізується, коли гранична доходність кожного з факторів виробництва стає рівною граничним видаткам на нього. Висновки Тюнена були належно оцінені лише півстоліття по тому, на них ґрунтувався американський економіст Дж.Б.Кларк у розробці своєї теорії граничної продуктивності праці і капіталу.

Антуан Курно (1801–1877) – французький економіст і математик. Курно досліджував модель ринкової поведінки фірм, які пристосовують своє пропонування до попиту та цін, визначених покупцями. Він побудував спадну функцію попиту та увів поняття «еластичності попиту», згодом «перевідкрите» А.Маршаллом, сформулював поняття економічної рівноваги. Він першим встановив умову максимізації прибутку (для ситуації єдиного продавця): прибуток максимізується за такого обсягу випуску, для якого граничний виторг дорівнює граничним витратам. Якщо число продавців є нескінченним, то прибуток максимізується за обсягу, для якого граничні витрати дорівнюють середньому виторгу, випуск є максимальним, а ціни мінімальні. Для випадку дуополії ціни нижчі за монопольні, але вищі за конкурентні.

Генрих Госсен (1810–1858) – німецький математик та економіст. Сформулював принципи поведінки учасників обміну, які згодом були названі його ім'ям. Перший закон Госсена полягав у тому, що величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці благ даного виду зменшується до нульового значення у точці повного насичення потреби. Другий закон Госсена визначав умову рівноваги споживача: оптимальна структура споживання досягається за умови рівності відношення граничних корисностей всіх благ, які споживаються до їх цін. Ідеї Госсена будуть «перевідкриті» та використані представниками австрійської школи.

Перший етап «маржинальної революції» представлений дослідженнями теоретиків австрійської школи граничної корисності.

Австрійська школа (70-80 рр. XIX ст.) протиставляє теорії трудової вартості класиків власну суб'єктивно-психологічну теорію цінності, яка пояснювала цінність благ їх корисністю. Теоретичні конструкції австрійської школи не бездоганні, але її теоретики помітили принаймні дві реальні обставини: в ринковій економіці ціни товарів і попит них залежать від споживчої оцінки корисності благ та їх запасу.

Карл Менгер (1840–1921) – австрійський економіст, професор Віденського університету, засновник австрійської школи. Основні праці – «Основи політичної економії» (1871 р.). Вихідним пунктом дослідження вченого є людські потреби. За обмеженості благ перед індивідом постає проблема раціонального розподілу засобів з метою максимального задоволення потреб. Ієрархія благ залежить від їх здатності задовольняти потреби людини. Споживчі блага – це блага «першого порядку», фактори виробництва – блага другого, третього та ін. порядку. Виробничі фактори набувають цінності від цінності товарів, виготовлених за їх допомогою. Обмежені блага, попит на які перевищує їх пропонування, Менгер відносить до економічних благ. Він формулює принцип спадної граничної корисності: зі збільшенням споживання благ їх додаткові одиниці все менше задовольняють потреби, а цінність однорідної кількості певного блага визначається цінністю останньої, найменш важливої його одиниці.

Фрідріх Візер (1851–1926) – австрійський економіст, професор Віденського університету. Основні праці – «Походження і основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889). В історію світової економічної думки увійшов як автор терміну «маржиналізм», теорії альтернативних витрат

виробництва й оригінального трактування концепції вмінення цінності. Теорія альтернативних витрат (закон Візера) полягає у вимірюванні реальної вартості будь-якого блага неотриманою корисністю інших благ, які могли бути вироблені за допомогою ресурсів, витрачених на виробництво даного блага. За даних обсягів виробничих факторів конкуренція розподіляє їхні послуги так, щоб вирівняти їхні граничні продукти в грошовому виразі на всіх напрямках використання цих ресурсів. У рівноважному стані граничні продуктивності ресурсів і витрати відмови від альтернативних виробництв повинні бути рівні.

Ейген Бем-Баверк (1851–1914) – австрійський економіст, професор Віденського університету. Основні праці – «Капітал і процент» (1884 р.), «Основи теорії цінності господарських благ» (1886 р.), «Позитивна теорія капіталу» (1889 р.). Бем-Баверк дає розгорнутий виклад маржиналістської теорії корисності: від індивідуальних конструкцій «суб'єктивної» граничної корисності до формування «об'єктивної» цінності в результаті вирівнювання суб'єктивних оцінок під впливом попиту та пропонування на ринку. Теорія вмінення Бем-Баверка полягала у тому, що кожному виробничому благу повинна бути приписана відповідна частка споживчих благ, що вироблені цими факторами, з врахуванням граничної корисності виробничих благ, яка визначається граничною корисністю споживчих благ. Вперше до А.Маршалла Бем-Баверк звертає увагу на фактор часу. Він створює психологічну теорію проценту: поточні блага цінуються вище, ніж майбутні, і тому відмова від поточних благ потребує винагороди. Фізична продуктивність капіталу сама по собі дисконтує цінність майбутнього блага: чим нижчою є ставка проценту, тим довший прибутковий період виробництва, оскільки за низької ставки поточна цінність майбутніх благ зростатиме, а надбавка до цінності наявних товарів зменшуватиметься.

Лондонська школа виникла у 80-х роках ХІХ ст., засновником школи був один із фундаторів маржиналізму та математичної школи Вільям Джевонс.

Вільям Джевонс (1835–1882) – англійський економіст, професор Манчестерського і Лондонського університетів. Основна праця – «Теорія політичної економії» (1871 р.). Незалежно від інших авторів, Джевонс розробив власну версію теорії граничної корисності, за якою співвідношення між товарами, що обмінюються, дорівнює оберненому співвідношенню їх граничних корисностей. Праця впливає на мінові пропорції благ опосередковано – збільшення витрат праці збільшує кількість даного блага і зменшує його граничну корисність. Він сформулював теорему, за якою при раціональному споживанні величини корисності придбаних товарів пропорційні їхнім цінам. Ціна товару розглядалася як функціонально залежна від граничної корисності, яка в свою чергу визначалася товарними цінами, залежними від витрат виробництва. Ринковий механізм забезпечує споживачу одержання такої комбінації товарів, яка максимізує його корисність. Меншу популярність праць Джевонса порівняно з авторами австрійської школи пояснюють застосуванням незвичної для політичної економії того часу математичної форми викладу матеріалу.

Еджворт Френсіс (1845–1926) – англійський економіст і математик, професор Лондонського і Оксфордського університетів, представник математичного напрямку неокласичної теорії. Основна праця – «Метричність або метод вимірювання ймовірностей і корисності» (1888 р.). Еджворт вперше здійснює розмежування двох підходів до вимірювання корисності – кардиналістського та ординалістського. Він створив математичний інструментарій функціонального аналізу, що оперує не абсолютними, а відносними величинами, виходить з принципу взаємозалежності та взаємовизначення економічних параметрів. Він відкрив криву байдужості, визначивши її як відображення комбінації двох благ, в якій вони надають однакову корисність. Він вивів узагальнену функцію корисності. Еджворт також визначив криву обмежень, або контрактну криву. Його діаграми, відомі сьогодні як «скринька Еджворта», застосовуються в теорії загальної рівноваги зокрема, в аналізі ефективності в обміні: розподіл товарів ефективний лише тоді, коли граничні норми заміни благ однакові для всіх споживачів. Еджворт вперше сформулював гіпотезу, яка буде доведена сто років потому із застосуванням математичної теорії ігор: чим більше учасників обміну, тим вужчі межі ціни, за якою він може відбутися, – всі покупці і продавці знайдуть один одного, і суб'єктивні цінності будуть зведені до єдиної суспільної, ринкової ціни блага.

Другий етап «маржинальної революції» (90-ті рр. XIX ст.) знаменував становлення неокласичної традиції в економічній теорії. Неокласичний напрям виник на основі синтезу класичної теорії та маржиналістських концепцій. На перший план виходить аналіз функціональних залежностей ринкової економіки на мікрорівні.

Кембриджська школа – сформувалася у 90-х рр. XIX ст. в Англії й започаткувала неокласичний напрям в економічній теорії. Засновником і лідером школи став Альфред Маршалл. Маршалл Альфред (1842–1924) – видатний англійський економіст, професор Кембриджського університету. Основна праця – «Принципи економікс» (1890) – протягом половини століття була основним підручником з економічної теорії в університетах Європи і Північної Америки. Він запропонував замінити назву науки «політична економія» на «економікс».

Маршалл досліджував економічну діяльність на мікрорівні з позиції ідеальної моделі ринкового господарювання – моделі досконалої конкуренції. Центральне місце у його теорії займає проблема цінності. Він вперше ґрунтовно проаналізував закономірності ціноутворення, сформулював закони попиту і пропонування, створив теорію рівноважної ціни. Він одним з перших поєднав теорії граничної корисності та витрат виробництва і встановив, що ринкова ціна є наслідком взаємодії двох факторів – виробничого і суб'єктивного. Перший пов'язаний з витратами і визначає пропонування, другий пов'язаний з корисністю і формує попит. Маршалл прийшов до висновку, що за інших рівних умов ні попит, ні пропонування не мають пріоритету з точки зору визначення ціни. Для підтвердження своєї думки він застосовує знамениту алегорію «лез ножиць». Маршалл встановлює наявність функціональної залежності між ціною та величиною попиту; розглядає випадки цінової та нецінової еластичності залежно від структури споживання, рівня доходів та інших факторів (потреби

багатих є нееластичними – їх попит не реагує на зміни цін, для середнього класу попит є еластичним відносно товарів, які вони вважають предметами розкоші; для робітників, які споживають лише необхідні товари, попит є нееластичним). Теорія еластичності мала важливе практичне значення, зокрема, для визначення динаміки ринкового попиту, динаміки доходу виробників даного товару, динаміки цін на найближчі замітники.

Визначним внеском Маршалла в економічну теорію став аналіз фактора часу. Він з'ясував, що у короткостроковому періоді головним регулятором ціни є попит, пропозиція більш інертна і не встигає за коливаннями попиту. Для її зміни потрібні нові умови виробництва, можливо, й додаткові ресурси. Тому в короткостроковому періоді пропозиція залишається незмінною, а попит стає вирішальним фактором формування ціни. У довгостроковому періоді роль основного ціноутворюючого фактора переходить до пропозиції і витрат виробництва. Ідея Маршалла про вирішальну роль попиту в короткостроковому регулюванні цін була згодом використана Дж.М.Кейнсом. Ідею переважаючого впливу пропозиції на динаміку цін у довгостроковому періоді взяли на озброєння сучасні неокласики – теоретики «економіки пропозиції».

Маршалл звертається також до дослідження проблем оптимізації господарських рішень на рівні «репрезентативної» (представницької) фірми. Розмежування двох часових періодів дозволяє йому поділити витрати виробництва на постійні та змінні і довести, що у довгостроковому періоді всі витрати стають змінними. Основною причиною, яка змушує фірму залишити ринок, є перевищення витратами рівня ринкової ціни. Аналізуючи динаміку середніх і граничних витрат виробництва за умов розширення його масштабів, він приходить до висновку щодо дії двох економічних законів: зростаючої і постійної віддачі. Маршалл розглядає граничні витрати виробництва як суму доходів, які дістаються власникам окремих виробничих ресурсів. Цей підхід визначає його погляд на підприємницький дохід. Дохід підприємця утворюють дві складові: перша є компенсацією витрат підприємницької діяльності, друга виступає у вигляді плати за ризик, пов'язаний з виробництвом на невідомий ринок. У випадку зростання попиту підприємець отримує тимчасовий надлишковий дохід (економічний прибуток), який Маршалл назвав квазірентою.

Пігу Артур (1877–1959) – англійський економіст, учень і наступник А.Маршалла по кафедрі політичної економії Кембриджського університету. Основна праця – «Економічна теорія добробуту» (1920). Важливим внеском Пігу в розвиток ідей неокласицизму була розробка теорії добробуту. Він розрізняє загальний та економічний добробут. Показником економічного добробуту є національний дохід. Але чимало елементів якості життя не мають грошової оцінки. Показником загального добробуту є не тільки рівень доходу, але й умови праці та дозвілля, забезпеченість житлом, доступність освіти, стан довкілля та ін. Тому можливі ситуації зміни рівня загального добробуту за незмінного рівня економічного добробуту. Одним з перших Пігу звернув увагу на проблему врахування позаринкової діяльності при підрахунку національного доходу. Він описав явище ефекту касових залишків, яке згодом отримало назву «ефекту Пігу»: якщо в обігу з'являється додаткова кількість грошей і всі ціни

пропорційно зростають, готівкові суми, що зберігаються на руках у населення, пропорційно знецінюються. І навпаки: якщо держава зменшить кількість грошей в обігу і всі ціни пропорційно знизяться, то власники готівки стануть пропорційно більш багатими. На основі закону спадної граничної корисності Пігу зробив висновок, що, оскільки цінність однієї і тієї ж суми грошей для заможних і бідних є різною, перерозподіл доходів на користь малозабезпечених верств населення може підвищити добробут суспільства: рівень корисності бідних зросте в більшій, мірі, ніж зменшиться рівень корисності багатих. Він розробив свою теорію оподаткування та дотацій, в якій основним принципом оподаткування є принцип найменшої сукупної жертви: рівність граничних жертв для всіх членів суспільства, що відповідає прогресивній системі оподаткування.

Пігу досліджує ще одну з проблем неспроможності ринкового механізму – проблему монополізації. Він вважав, що існування монополій спричиняє зростання цін і скорочення інвестицій, що у майбутньому призведе до скорочення національного доходу. У цьому випадку, як і у випадках перерозподілу доходу та регулювання зовнішніх ефектів, є виправданим помірно державне втручання в економіку.

Американська школа – сформувалась наприкінці XIX ст. у США і стала однією з основоположних у формуванні неокласичної теорії. Засновником і главою школи був Дж. Б.Кларк.

Кларк Джон Бейтс (1847–1938) – американський економіст, професор Колумбійського університету. Основні праці – «Проблеми монополій» (1901 р.), «Сутність економічної теорії» (1907 р.). Кларк сформулював і розвинув теорії граничної і спадної продуктивності капіталу і праці, розробив вчення про статику і динаміку економічної системи. Головним теоретичним досягненням Кларка стала розробка концепції розподілу доходів, що спирається не на принцип витрат, а на принцип результативності виробничих факторів. Кларк встановив, що віддача від змінного фактора виробництва з нарощуванням його використання спадає. Для характеристики цього процесу він увів категорії «граничної продуктивності праці і капіталу», які стали одними з основоположних в сучасній неокласичній теорії, і сформулював закон спадної граничної продуктивності факторів виробництва. Продуктивність «граничного» фактора виробництва визначає відповідні доходи: продуктивність граничного робітника визначає рівень оплати всіх робітників на фірмі. Доход підприємця як власника засобів виробництва визначається граничною продуктивністю капіталу.

Кларк модифікував теорію факторів виробництва, виділивши четвертий фактор виробництва – підприємницьку діяльність. Він вважав, що підприємець є не тільки власником капіталу, але й організатором виробництва, за що винагороджується нормальним прибутком у ситуації економічної статичності. Однак, коли йдеться про динаміку, підприємець стає новатором, що прагне до зменшення витрат виробництва, рухає технічний прогрес, отримуючи за це додатковий прибуток – підприємницький дохід.

Математична школа – одна із основних течій маржиналізму, сформувалась у 80-х рр. XIX ст. у теоріях економістів різних європейських країн, яких

об'єднувало широке застосування математичних методів в обґрунтуванні теорій граничної корисності та загальної економічної рівноваги.

Вальрас Леон (1834–1910) – французький економіст, професор Лозаннського університету (Швейцарія), один із засновників математичної школи. Основна праця – «Елементи чистої політичної економії» (1874). Визначний внесок Вальраса в економічну теорію полягав у створенні економіко-математичної моделі загальної ринкової рівноваги, доведення якої з точки зору математики на той час вважалось нездійсненним. На відміну від відомих тоді моделей ринкової рівноваги Курно, Джемсона, Маршалла, Вальрас вперше в історії економічної думки досліджував не часткову, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому його вважають засновником сучасного макроекономічного моделювання.

Модель Вальраса представляє економіку як взаємодію двох груп економічних суб'єктів – фірм і домогосподарств. Фірми виступають як покупці на ринку факторів виробництва і як продавці на ринку споживчих товарів. Домогосподарства – власники факторів виробництва – виступають як їх продавці і водночас як покупці споживчих товарів. Ролі продавців і покупців у моделі постійно змінюються. Видатки виробників товарів перетворюються у доходи домогосподарств, а видатки домогосподарств – у доходи фірм. Ціни факторів виробництва залежать від обсягів виробництва, попиту, отже, і від цін товарів, що виробляються. Водночас ціни товарів визначаються цінами факторів виробництва. Для нормального функціонування системи повинна встановитись відповідність між попитом на фактори виробництва і товари та їх пропонуванням. Ціни товарів повинні відповідати витратам фірм, доходи фірм повинні відповідати видаткам домогосподарств. Отже, досягнення загальної рівноваги вимагає виконання трьох умов: рівноваги попиту і пропонування на ринку факторів виробництва, рівноваги попиту і пропонування на ринку товарів, відповідності цін товарів витратам виробництва. Перші дві умови передбачають рівність пропорцій обміну, третя умова виражає рівновагу у сфері виробництва.

Побудувавши досить складну систему взаємопов'язаних рівнянь, Вальрас доводить, що рівновага системи може бути досягнута як певний ідеал, до якого тяжіє конкурентний ринок. Проте саме ринковий механізм вільної конкуренції і зумовлює спільну рівновагу безлічі ринків. Модель Вальраса показує, що визначення цін на товари і ресурси може бути тільки одночасним, а не почерговим в тому чи іншому порядку; що досягнення часткової рівноваги не є гарантією загальної економічної рівноваги. З теоретичної концепції Вальраса впливав принцип взаємозалежності і взаємозв'язку основних елементів ринкової економіки, який став вихідним для розуміння взаємозв'язку виробництва, споживання і доходів на макрорівні.

Парето Вільфредо (1848–1923) – італійський економіст, професор Лозаннського університету (Швейцарія). Основні праці – «Курс політичної економії» (1898 р.), «Трактат із загальної соціології» (1916 р.). Головний напрям наукових пошуків Парето полягав у спробах створення «чистої» економічної теорії без понять цінності та корисності. Він уважав, що економічна теорія повинна вивчати механізм встановлення рівноваги між потребами людей та

обмеженими ресурсами для їх задоволення. Якщо в моделі загальної економічної рівноваги Вальраса критерієм її досягнення вважалась максимізація корисності, яка виміру не піддається, то в моделі Парето застосовується критерій ранжирування уподобань конкретного індивіда, тобто виявлення порядкових (ординальних) величин, що характеризує їх черговість. Ординалістський підхід сьогодні є основним у визначенні корисності. Парето досліджує споживчий вибір, використовуючи «криві байдужості», – криві наборів благ з однаковою корисністю. Застосування поняття «байдужість» дозволило подолати обмеженість кардиналістського підходу.

Парето сформулював поняття ефективності розподілу ресурсів економіки, відоме як «оптимум Парето»: розподіл ресурсів є оптимальним, якщо не можна поліпшити становище одного раціонального суб'єкта, не погіршуючи при цьому становища інших. Рух до оптимуму пов'язується з таким переміщенням ресурсів, яке покращує добробут хоча б однієї особи, не зачіпаючи при цьому інтересів всіх інших. Таким чином досягається суспільна гармонія. В моделі Парето аналізується не лише ситуація чистої конкуренції, але й різні види монополізованих ринків, – проблематика, що стане самостійним об'єктом економічних досліджень тільки у 30-х роках ХХ ст.

5. Соціальний напрям у політичній економії як передумова появи інституціоналізму

Проблеми національної єдності відображено у працях представників німецької історичної школи. Її предтечею вважають Ф.Ліста (1789—1846). Основна його робота «Національна система політичної економіки» (1841) – своєрідна реакція на ортодоксальну теорію А. Сміта і Д. Рікардо. Провідна ідея твору — заклик до економічного об'єднання країни, поділеної у той період на багато незначних самостійних держав. На думку економіста, універсальна і схоластична концепція класиків не придатна для практичного використання. Ділова економічна система має спиратися на достовірні історичні факти, задовольняти істинно національні інтереси практиків. Пропагування свободи торгівлі, про що йшлося у працях класиків, властиве лише інтересам Англії. Англійські купці купували сировину і вигідно продавали предмети мануфактурного виробництва. Відсутність заборонних мит негативно впливав на незміцнілу промисловість країни. Щодо Німеччини, то парадокс полягав у тому, що німецькі князівства на початку ХІХ ст. відокремлювалися митними кордонами, а стосовно сусідніх держав жодних мит не було. Тим часом англійці відокремили свій внутрішній ринок від німецької сільськогосподарської продукції за допомогою так званих хлібних законів.

Маючи великий життєвий досвід і знаючи становище в інших державах, Ф. Ліст насамперед цікавився організацією та системою зовнішньоекономічних зв'язків як засобом підтримки і захисту німецької промисловості.

У його теорії продуктивних сил простежується ідея, згідно з якою створення суспільного багатства досягається не лише шляхом індивідуальної діяльності

людей, пов'язаних лише поділом праці й обміном. Для досягнення досконалих результатів потрібно, щоб різні індивідууми були об'єднані розумово і матеріально та взаємодіяли.

Ф. Ліст стверджував, що справжнє багатство і добробут нації зумовлені не кількістю мінових вартостей, а ступенем розвитку продуктивних сил. Важливу роль при цьому відіграє політична могутність. Завдання політики — об'єднати, цивілізувати нації, забезпечити їх існування і стійкість. Економічне виховання нації (термін Ф. Ліста) важливіше за безпосереднє виробництво матеріальних цінностей. Мануфактура й індустрія — не лише результат праці та заощаджень. Варто підтримувати мануфактуру, доки вона не зміцніє і не боїтиметься іноземної конкуренції. На сільське господарство, вважав економіст, протекціонізм поширювати не слід.

Щоб досягти становища економічно розвиненої нації необхідна система заохочень і заступництва; вона має поліпшити діяльність переробної промисловості. Для Німеччини і низки інших країн потрібний протекціонізм.

Особливу увагу Ф. Ліст звернув на роль держави. Заслугою Ф. Ліста насамперед є історичний метод. Він обґрунтував і конкретизував багато нових, принципово важливих положень. Він показав вплив політичної єдності та державного управління на економічний розвиток, прогрес національного виробництва і примноження національного багатства. Зовнішньоторговельна політика має відповідати загальній економічній. Державна влада погоджує і спрямовує зусилля окремих ланок національного господарства для задоволення інтересів нації. Ідеї Ф. Ліста стали теоретичною основою нового напрямку економічної науки — історичної школи політичної економії.

Історичний метод дослідження, започаткований Ф. Лістом, знайшов найповніше відображення у поглядах представників старої історичної школи, яка склалася в Німеччині у 40–50-ті рр. XIX ст. Незважаючи на певні відмінності у поглядах відомих німецьких дослідників В. Рошера (1817 – 1894), Б. Гільдебранда (1812—1878) та К. Кніса (1821 — 1898), саме у працях цих авторів історична школа заявила про себе як новий напрям економічної думки, покликаний вивчати господарські явища і процеси у їх національній та часовій визначеності. Прикметник «стара» почали вживати після того, як наприкінці XIX ст. у Німеччині сформувалась «нова» (молода) історична школа.

У 70—80-ті рр. XIX ст. у Німеччині виникла «нова» історична школа. Ядро теоретичних надбань нової історичної школи становили твори Г. фон Шмоллера (1838 – 1917), Л. Brentano (1844 – 1931), К. Бюхера (1847 – 1930), А. Вагнера (1835—1917) та інших вчених, які поставили перед собою завдання, поглибивши та розвинувши історичний метод, дослідити на його основі господарські явища і процеси для вирішення практичних проблем формування економічної політики, адекватної реаліям економічного розвитку нації.

Нова історична школа відобразила підвищену увагу вчених до соціальних інституцій, насамперед до держави як гаранта еволюційного розвитку суспільства, досягнення загальнонаціональної мети та соціальної рівноваги. Визначаючи правовий порядок основою історичного розвитку, «молоді історики» надавали важливого значення дослідженню правових норм, їх впливу

на економічні відносини та господарський механізм. У конкретних економічних явищах вони вбачали відображення та матеріалізацію соціальної психології народу як головної рушійної сили розвитку суспільства.

Особливості поглядів представників історичної школи:

1. Положення про єдність соціального життя і зв'язок між його складовими. Тенденція до виходу за межі простих соціальних доктрин.

2. Антираціоналістичний підхід. Множинність мотивів і невелике значення суто логічних спонукальних причин людських дій. Це положення доведене на етичних аргументах і зумовлене прагненням до психологічного аналізу поведінки індивідів та мас.

3. Еволюційний підхід. Еволюційні теорії мають застосовувати історичний матеріал.

4. Положення про роль інтересів у взаємодії індивідів. Важливо те, як розвиваються конкретні події та формуються конкретні умови, а також у чому полягають їх конкретні причини, а не загальні всіх соціальних подій.

5. Органічний підхід. Аналогія між соціальними і фізичними організмами. Первісну органічну концепцію, згідно з якою національна економіка функціонує поза різними індивідуумами і над ними, пізніше замінює концепція за якою індивідуальні економіки, що входять до складу національної залежать одна від одної.

Економісти історичної школи не можуть претендувати на поглиблену теоретичну розробку концептуальних положень, запропонованих класиками. Вони розширили і конкретизували тематику політичної економії. Ці вчені започаткували економічну соціологію, обґрунтувавши єдність соціальних і економічних відносин та зв'язок між ними. У їхніх працях йдеться про потребу розвитку системи економічних знань; з'ясовано значення статистичних факторів; розглянуто історію економічного життя; детально обґрунтовано роль економічної організації та правових нормативів.

6. Інституціоналізм та його головні напрямки

Інституціоналізм – широка течія економічної думки, яка сформувалася на рубежі XIX-XX ст. у США. Вона ґрунтується на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковій економіці. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру – держава і профспілки, сім'я і традиції, звичаї і мораль, правові акти і етичні норми, технічний прогрес і наука, конкуренція і ринкова влада тощо. Ці та інші явища були об'єднані одним спільним терміном – інституції, що й дало назву цьому напрямку економічної думки.

В розвитку інституціональних економічних теорій можна виділити етапи:

- перший етап – зародження і поширення інституціоналізму (перша чверть XX ст.), це період раннього, так званого критичного інституціоналізму,

який представлений працями американських дослідників Т.Веблена, Дж.Коммонса, В.Мітчелла, а також англійського економіста Дж.А.Гобсона;

- другий етап – 30-50-ті роки ХХ ст. – період пізнього, позитивістського інституціоналізму, який пропонував реформи ринкової економіки для подолання кризових явищ 30-х років, досліджував роль недосконалої конкуренції і ринкової влади монополій; найбільш відомими інституціональними теоретиками цього періоду були американці А.Берлі, Г.Мінз, Дж.М.Кларк, С.Чейз, австрієць Й.Шумпетер, француз Ф.Перру та інші; на цьому етапі до інституціональних досліджень прилучились відомі неокласики – Е.Чемберлін (США), П.Сраффа і Дж.В.Робінсон (Великобританія);

- третій етап – соціально-інституціональний напрям 60-80-х років ХХ ст. або неоінституціоналізм; найвідомішими представниками якого стали американські теоретики Дж.К.Гелбрейт, У.Ростоу, Р.Коуз, шведський дослідник Г.Мюрдаль та деякі інші сучасні економісти.

Ранній інституціоналізм представлений трьома напрямками американського інституціоналізму:

- соціально-психологічний (Т.Веблен);
- соціально-правовий (Дж.Коммонс);
- емпіричний або кон'юнктурно-статистичний (В.Мітчелл).

Веблен Торстейн (1857–1929 рр.), американський економіст, професор Чиказького університету, основоположник інституціоналізму, засновник соціально-психологічного напрямку. Основні праці – «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Теорія підприємництва» (1904 р.), «Інстинкт майстерності і стан промислової техніки» (1914 р.), «Інженери і система цін» (1921 р.), «Невідчутна власність» (1923 р.).

Поглядам Веблена властиве критичне ставлення до існуючих в економічній теорії напрямів, до практики господарського життя. Він засуджував економічний лібералізм та неокласицизм за надмірну затеоретизованість і відірваність від життя, обмеження рамками статичного аналізу, гіпотетичних схем «стану рівноваги». Веблен вважав, що економічна наука не повинна обмежуватись лише вивченням цін і ринків, а має досліджувати діяльність людей у всіх її проявах.

Широко відомою стала теза Веблена про «суверенітет споживача» – його виклик основам теорії попиту і пропозиції. Він піддав сумніву ефективність ринкової економіки, зокрема, її здатність надавати споживачу кращі товари за низькими цінами. Натомість Веблен довів, що споживачі піддаються різноманітним видам суспільного і психологічного тиску, який зумовлює прийняття ними нерациональних рішень. Для ілюстрації він увів термін «демонстративне споживання» – прагнення багатих купувати найдорожчі товари і послуги тільки для того, щоб справити враження на оточуючих. Споживачі середнього класу і бідняки імітують поведінку багатих. Коли це відбувається, закон попиту не працює – обсяг попиту зростає при високих цінах.

Що ж стосується пропозиції, то Веблен доводить, що прагнення прибутку штовхає підприємців на безпринципні дії (спроби обмежити конкуренцію, випуск товарів та ін.), які призводять до неефективного використання ресурсів.

Звідси Веблен робить висновок, що класичний капіталізм, який ґрунтується на неутручанні держави в економіку, в перспективі приречений на заміну більш чутливою до потреб людей системою.

Веблена вважають фундатором технологічного детермінізму. Технократична концепція Веблена стала найважливішою частиною його теорії в цілому. Він був прихильником «технократичної революції» – переходу влади у виробництві від власників підприємств («бездіяльного класу») до інженерно-технічної інтелігенції («технократів»). Господарське життя країни теоретик реформ пропонував підкорити особливій «раді техніків», тоді виробництво буде здійснюватись заради задоволення потреб всіх членів суспільства. Веблен одним з перших виступив з нищівною критикою монополій, за що був названий «американським Марксом».

До рушійних сил розвитку виробництва і суспільства Веблен відносив такі «інституції», як батьківські почуття, «інстинкт майстерності», задоволення від виконаної роботи, потяг до праці і знань, які передаються з покоління в покоління через сімейне виховання, що згодом переростає в турботу про суспільство, про все людство. Технократичний «сценарій майбутнього» Веблена ніс в собі чимало раціональних зерен. Сьогодні ринкова економіка має чимало рис вебленівських прогнозів.

Джон Коммонс (1862–1945 рр.) – американський економіст, засновник соціально-правового інституціоналізму. Основна праця – «Правові основи капіталізму» (1924 р.). Коммонс розробляє «юридично-мінову» концепцію суспільного розвитку: в його основу він покладає відносини обміну, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економічною категорією виступають «транзакції», тобто угоди. Їх учасниками можуть бути всі інститути суспільства. Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає три моменти: конфлікт, взаємодію, розв'язання. Будь-які суспільні конфлікти можна успішно розв'язати шляхом юридичного регулювання правил транзакції. Він вважав, що правові рішення держави здатні забезпечити перехід від фінансової до адміністративної стадії капіталізму. За своєю соціально-економічною спрямованістю інституціоналізм Коммонса втрачає критичний заряд порівняно з вченням Веблена.

Веслі Мітчелл (1874–1948) – американський економіст і статистик, професор Гарвардського університету, засновник емпіричного інституціоналізму. Основна праця – «Економічні цикли» (1913 р. Мітчелл критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл вважав збір статистичних даних головним завданням науки. Він нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, як основу своїх досліджень. Внесок В.Мітчелла в інституціоналізм полягає у з'ясуванні взаємозв'язку економічних та неекономічних чинників (наприклад, впливу грошей на поведінку людей) на ґрунті застосування масиву статистичних даних в математичній обробці та дослідженні циклічних коливань. Мітчелл вважав, що циклічний характер капіталістичної економіки спричиняється дією багатьох факторів «системи грошового господарства». Побудувавши понад 1200 динамічних рядів руху ринкової кон'юнктури, Мітчелл так і не створив

задовільної моделі «безкризового циклу». Його прогноз напередодні «Великої депресії» 1929-1933 рр. віщував економічне процвітання. Після – Мітчелл став одним з теоретиків «регульованої ринкової економіки». Хоча дослідження гарвардської школи й не виявили закономірностей циклічного розвитку та його причин, вони лягли в основу економетрії – нового напрямку економічного аналізу.

Питання для самоконтролю

1. Якими були основні причини економічного піднесення провідних країн світу наприкінці ХІХ–початку ХХ ст.?
2. Хто став безпосередніми попередниками маржиналізму?
3. Чому К. Менгер, Л. Вальрас та В. Джевонс вважаються фундаторами маржиналізму?
4. Яка економічна теорія стала «візитною картою» австрійської економічної школи?
5. У чому специфіка соціального напрямку в політичній економії?
6. У чому полігають відмінності між соціально-психологічним, соціально-правовим та кон'юнктурно-статистичним інституціоналізмом?
7. У чому сутність «Закону Парето»?
8. Які основні положення теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса?
9. Розвиток яких економічних ідей дав змогу А. Маршаллу стати одним із засновників неокласичної економічної теорії?

План семінарського заняття

1. Друга науково-технічна революція та її вплив на економіку провідних країн світу.
2. Характерні риси та особливості господарського розвитку провідних країн світу.
3. Методологічні основи маржиналізму і його основні школи.
4. Ранній інституціоналізм та його основні напрямки.

Теми доповідей

1. Економічне піднесення США та Німеччини.
2. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції.
3. Австрійська школа маржиналізму та її особливості.
4. Соціальний напрямок політичної економії як передумова по-яви інституціоналізму.
5. Інституціоналізм та його головні напрямки.
6. «Лозаннська школа» Л. Вальраса.
7. А. Маршалл – фундатор «кембриджської школи» маржиналізму.

ТЕМА 7. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина ХХ ст.)

1. Економічні наслідки Першої світової війни
2. Розвиток господарств країн світу у 20-ті рр. План Ч. Дауеса
3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.
4. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон
5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса

1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) дуже дорого обійшлася людству: 10 млн. вбитих, 20 млн. покалічених людей, десятки тисяч спалених сіл і міст, фабрик і заводів, ферм і шкіл. Це далеко не повний перелік втрат, яких зазнало господарство земної кулі. Не витримала напруги війни й процвітаюча економіка Німеччини, яка до 1914 р. займала друге місце у світі після США. У 1917 р. обсяг промислового виробництва, так само як і в сільському господарстві, порівняно з 1913 р. скоротився вдвічі. Вичерпалися матеріальні резерви, що становили 25 млрд. марок. Розпочалася галопуюча інфляція. Блокована країнами Антанти, Німеччина експортувала лише 1/3 продуктів харчування. Катастрофічно зростав державний борг. У 1916 р. в країні розпочався голод. Різко скоротилася реальна заробітна плата, робочий день становив 12–14 годин. Німеччина програла війну, капітулюючи перед державами Антанти.

По-іншому розвивалося в ці роки господарство США. Країна вступила у війну тільки у 1917 р. Вона торгувала практично з усіма воюючими країнами. Ця обставина допомогла США втричі збільшити виробництво промислової продукції. Надзвичайно зріс попит на американську сільськогосподарську сировину та продовольство. В кінці війни США перетворилася на провідну, економічно могутню країну.

Великобританія, хоч і виграла війну, вийшла з неї знесиленою, значно відстаючи від США. Вона втратила 2/3 торгового флоту, заборгувала США 4 млрд. дол. Вдвічі зменшився експорт товарів, адекватно цьому зріс імпорту. Світова фінансова столиця з Лондона перемістилася в Нью-Йорк. Великобританія втратила третину національного багатства.

Франція, як і Великобританія, була серед країн-переможниць. Однак у роки війни вона ще більше потерпіла. Німеччина окупувала 13 найрозвиненіших департаментів Франції, більшість з яких були зруйновані. Франція втратила понад 10% працездатного населення, північно-східні житниці країни, їй довелося імпортувати значну кількість сільськогосподарської продукції.

Японія в роки першої світової війни, як і США, значно зміцнила свій економічний потенціал. Скориставшись воєнними труднощами своїх європейських конкурентів, Японія нав'язала Китаю в 1915 р. кабальний договір. Китайська сторона змушена була визнати за Японією «21 вимогу». Вона одержала монопольне право займатися в Китаї промисловою та комерційною

діяльністю, кредитуванням будівництва залізниць і промислових підприємств. Китаю було заборонено давати в оренду будь-кому (зрозуміло, крім японців) порти. Ці та ряд інших «вимог» дали змогу агресивному сусіду збільшити втричі експорт промислових товарів в Китай та в країни тихоокеанського регіону. Така сприятлива економічна кон'юнктура дала можливість Японії подвоїти у роки війни промислове виробництво на основі нових технологій.

2. Розвиток господарств країн світу у 20-ті рр. План Ч. Дауеса

У післявоєнному економічному розвитку країн світу важлива роль належала Версальському договору, підписаному у 1919 р. 27 країнами - переможницями та Німеччиною. Версальська система відрізала від Німеччини 1/8 її території, на якій проживало 1/12 населення, позбавила 3/4 родовищ залізних руд, 1/3 вугілля та сталі. Так була покарана Німеччина за спробу домогтися світового політичного і економічного панування. Країни Антанти одержали необмежені права проводити в Німеччині комерційну і господарську діяльність. На певний час Німеччина перестала бути економічним конкурентом Великобританії та Франції, втративши 50 % національного багатства.

У 1919 – 1929 рр. американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом. Ця країна досягла таких успіхів тому, що вона першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва. Система Тейлора, чи конвеєризація, дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. Щодо темпів розвитку не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі промисловості. Якщо до першої світової війни США відставали по вивозу капіталу від ряду країн Європи, то у 20-х роках, випередивши всіх, збільшили його у 5 разів. Такі промислові гіганти, як «Дженерал Електрик», «Форд», «Дженерал Моторс» почали будівництво заводів-філій у багатьох країнах світу. Вони збудували за кордоном десятки заводів у країнах Латинської Америки, Європи, Канаді. До великої депресії (1929 р.) західна півкуля відчувала на собі фінансовий вплив монополій США.

Якщо Великобританія, Франція, Німеччина домоглися відносної стабілізації лише в 1924 р., то США зуміли подолати потрясіння наслідків першої світової війни уже в 1920 р. З того часу і до 1929 р. в США продовжувалося невпинне економічне піднесення.

Прискореними темпами розвивалися й інші галузі промисловості США, зокрема радіотехнічна, побутової техніки (пилососи, холодильники, пральні машини тощо). В країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Сільське господарство США в 1920 – 1929 рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості.

Державний земельний фонд США вичерпався. Роздавання гомстедів за символічну ціну (10 дол.), що тривало понад 50 років, остаточно припинилося. У

конкурентній боротьбі виживали лише ті фермери, які застосовували на своїх полях найдосконалішу техніку, штучні та хімічні добрива, найновіші досягнення агрономічної науки. Хоч і з великими труднощами, сільське господарство Америки оновлювалося, вдосконалювалося, підтягувалося до швидких темпів розвитку промислового виробництва.

Розвиток економіки Великобританії після першої світової війни, на противагу США, відбувався повільніше. Лише в 1929 – 1930 рр. було досягнуто довоєнного рівня. Основний капітал не оновлювався, або цей процес відбувався спокійно, непомітно. У ряді галузей (наприклад, в металургійній, вугледобувній, суднобудівній, текстильній) навіть відчувався спад. Лише завдяки інвестиціям держави помітне пожвавлення відбувалося в авіаційній, автомобільній, електротехнічній промисловості.

Технічне відставання ряду галузей спричинило втрату конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Японці переважали англійців у торгівлі текстильними виробами, німці та поляки — за експортом кам'яного вугілля, американці — продукцією найновіших галузей промисловості. На світовому ринку англійські товари відзначалися довговічністю, високою якістю. Однак попит на них був обмежений, оскільки виготовлені вони на старому обладнанні з великими витратами. Конвеєрна система, що прискорювала масове, дешеве виробництво товарів, у Великобританії не набула належного розвитку. Проте одним з найбільших недоліків післявоєнної економіки Великобританії була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Мільярдні репарації стабілізували французьку національну валюту, дали можливість спорудити чимало гідроелектростанцій в Альпах та Піренеях. З'явилися нові промислові центри на півдні країни, в містах Бордо, Марселі, Ліоні, Тулузі, на околицях Парижа. Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилися висококласні французькі спеціалісти. Отже, за темпами зростання промислового потенціалу Франція випередила всі країни світу. Обсяг індустріального виробництва наприкінці 20-х років перевищив довоєнний (1913 р.) на 8%. Сільське господарство відставало від динамічного розвитку промисловості. В аграрному секторі переважали дрібні ферми. Вони не мали відповідного технічного забезпечення. У сільськогосподарському виробництві переважала ручна праця. Все це зумовило слабку конкурентоспроможність французьких сільськогосподарських товарів на європейських ринках. За таких обставин французькі селяни розорялися, йшли в міста, шукаючи роботу на промислових підприємствах.

Японія після закінчення першої світової війни змушена була поступитися перед країнами Антанти своїм монопольним правом на торгівлю та економічні відносини з Китаєм. Відновлено горезвісну доктрину «відкритих дверей», т. т. можливість для США та їхніх європейських союзників разом з Японією підтримувати всебічні торгові та фінансові відносини з Китаєм. США, інші розвинені країни потіснили японських підприємців з ринків Південно-Східної

Азії. Все це призвело до різкого спаду промислового виробництва. Проте завдяки переведенню значної кількості воєнних заводів на мирні рейки Японії вже в 1924р. вдалося подолати кризу. Лише виплавка чавуну та сталі до 1929 р. збільшилась вдвоє. Цьому економічному успіху сприяли багаті родовища кам'яного вугілля й залізної руди Кореї та Маньчжурії, окупованих Японією.

Не менш успішно розвивалася традиційна текстильна галузь, її значення в господарстві Японії величезне – 40% промислового виробництва країни. На світовому ринку японські текстильні вироби не поступались знаменитим англійським. До 1929 р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банківської справи. Провідну роль в економіці відігравали концерни Міцуї, Міцубісі, Сумітомо, Ясуда. Вони мали багатогалузевий характер, поряд з банками, до них належали різні галузі важкої та легкої промисловості, залізниці тощо. На відміну від монополій США та Західної Європи, які ґрунтувалися на акціонерному капіталі, японські концерни тісно переплелися з державним апаратом, імператорськими домами. Саме вони до 1929 р. вклали в національну економіку 2/3 інвестицій. На державних підприємствах устаткування відповідало сучасним технологічним вимогам на відміну від обладнання на приватних заводах чи фабриках.

Господарство Німеччини після першої світової війни опинилося у скрутному становищі. Версальський договір довів його до банкрутства. Лише за 2 роки країна повинна була виплатити державам Антанти 20 млрд. золотих марок. Оскільки таких грошей Німеччина не мала, то контрибуцію союзники стягували натурою. Німеччина зобов'язана була забезпечувати країни Антанти хімікатами, будівельними матеріалами, великою рогатою худобою та іншими товарами. Політична дестабілізація, різке падіння життєвого рівня народу, економічний крах характеризувало Німеччину в перші післявоєнні роки. Німеччина втратила зовнішні ринки, звужилися внутрішні ринки через розвал економіки. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних добрив. Скорочувалося промислове виробництво. Імпорт і експорт становили лише 1/3 довоєнного рівня.

Стурбовані критичним станом німецького господарства, США, Франція, Великобританія вирішили оздоровити економіку Німеччини. У серпні 1924р. на Лондонській конференції держав-переможниць для Німеччини був прийнятий репараційний план Дауеса, розроблений міжнародним комітетом Чарльза Г. Дауеса (віце-президента США в 1925–1929 рр.). План передбачав надання позик і кредитів, переважно американських, на відбудову господарства та оздоровлення фінансів Німеччини. Передбачалося, що піднесення економіки допоможе Німеччині справно сплачувати репарації Великобританії та Франції, які, у свою чергу, за цей рахунок покриють воєнні борги США в період першої світової війни. Причому наголошувалося, що основна маса промислової продукції з Німеччини повинна спрямовуватися торговими каналами в СРСР, щоб, як було раніше, не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом Дауеса СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки в Німеччину. План Дауеса діяв до 1929

р. Вклавши в економіку Німеччини 27 млрд. золотих марок, він сприяв стабілізації господарського життя країни. З інфляцією було покінчено.

3. Світова економічна криза 1929–1933 рр.

Економічна криза 1929—1933 рр. виявилася світовою. Вона порушила всі міжнародні економічні зв'язки, призвівши до масового скорочення промислового виробництва, інших галузей економіки майже всіх держав. Почалася вона в США восени 1929 р., далі в Латинській Америці, Західній Європі, інших країнах Азії та Африки.

Першою ознакою економічної кризи прийнято вважати різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р. Криза охопила насамперед важку індустрію. Випуск автомобілів, виплавлення чавуну і сталі скоротилися на 80%. Все промислове виробництво, національний доход, роздрібна торгівля знизилися вдвічі, імпорт і експорт – на 75%. За роки Великої депресії збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків.

Що стосується зовнішньої сторони депресії, то вона виявилася у перевиробництві товарів. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходи щодо фізичного знищення їх. Спалювали пшеницю, каву, бавовну, молоко виливали в річки. Внутрішня причина кризи — відсутність будь-якого контролю державою за промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Сільське господарство США в 1929 – 1933 рр. зазнало тяжких втрат. Близько 1 млн фермерів збанкрутували. З того часу вони ставали орендарями на чужій землі або поповнювали ряди міських промислових робітників.

Економічна криза в США поглиблювалася й невпевненими діями уряду. Президент Г. К. Гувер, його адміністрація, керуючись старими догмами, вперто відмовлялися від будь-якого втручання в справи економіки, приватного бізнесу. Натомість в країні було введено «сухий» закон, який нібито мав підвищувати купівельну спроможність американців, а отже, пом'якшити дію великої депресії. Цей захід мав протилежний наслідок – в США випивали за рік удвічі більше спиртних напоїв, ніж до прийняття «сухого» закону. Гувер виявився рішучим противником введення державної допомоги безробітним. Соціальне та економічне становище країни стало критичним. Правлячі кола США нарешті зрозуміли, що потрібна термінова ефективна антикризова програма, її здійснив новообраний у 1932 р. президент Ф. Д. Рузвельт. Вже в ході виборчої кампанії він обіцяв вивести США з економічної кризи. Його «новий курс» на оздоровлення країни був підтриманий всіма верствами населення. У плані Рузвельта основна увага була приділена сфері торгівлі та кредиту. Для того щоб вирішити проблему реалізації товарів, президент постановив скоротити надмірне їх виробництво. Одночасно підвищили ціни на виготовлену промисловою і сільськогосподарською продукцію. «Новий курс» передбачав ліквідувати безробіття за рахунок «повної зайнятості працездатного населення». За

допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені банківсько - фінансова система та ослаблені кризою підприємства.

Вперше в історії США було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни, зокрема Закон про відновлення національної промисловості та Закон про регулювання сільського господарства. Відповідно до цих документів на найвищому урядовому рівні відбувалося обов'язкове контролювання галузевих промислових підприємств, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості було поділено на 17 груп. Вони прийняли «кодекс чесної конкуренції», згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, визначали рівень заробітної плати робітникам та службовцям. У сфері сільського господарства «новий курс» був спрямований на припинення процесу розорення дрібних фермерів.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму. Поступово 17 мільйонів безробітних отримали роботу: на будівництві автострад, мостів, інших державних споруд. Була введена мінімальна заробітна плата, безробітні почали отримувати регулярну (стабільну) фінансову допомогу.

У Великобританії економічна криза почалася наприкінці 1929 р. Вперше з'явилися труднощі в одержанні кредитів, все важче проходив процес реалізації промислової та сільськогосподарської продукції. Як наслідок – на ринках нагромаджувалися непродані товари, ціна на які різко знизилася. Зупинилися тисячі підприємств, зростало безробіття.

Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків економічної кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін на товари. Послідовно проводячи курс на об'єднання підприємств, держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, різного роду гарантій. У роки кризи виникли і успішно діяли тільки змішані державно-приватні підприємства, серед них «Англо-голландський нафтовий трест», «Англо-іранська нафтова компанія». У 1931 р. змінилася зовнішньоекономічна позиція Великобританії у зв'язку з створенням «стерлінгового блоку» 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та ін. Саме вони допомогли Великобританії прискорити вихід з економічної кризи.

У 1929 р. Франція уникнула руйнівної дії світової економічної кризи. Однак наступного 1930 р. країна відчула на собі симптоми великої депресії. З великими труднощами уряд Франції ліквідував наслідки затяжної депресії. Йому довелося встановити контроль над Французьким банком, націоналізувати ряд галузей промисловості, в тому числі воєнну. Під тиском «голодних походів» страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищила заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 40-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпустки. Велике значення для виходу Франції з економічної кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої нереалізовані промислові товари. Хоча

державна адміністрація доклала немало зусиль для подолання економічних труднощів, проте їй не вдалося підняти промисловість до рівня 1929 р.

Для Німеччини економічна криза 1929 – 1933 рр. була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловому виробництві довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Вже в 1932 р. виробництво скоротилося на 50%. Банкрутами стали понад 30 тис. дрібних виробників. Половина невеликих підприємств не працювала. Лише на 25% були завантажені автомобільна, машинобудівна, на 20% – будівельна, металургійна галузі. Одночасно криза руйнувала сільське господарство. Розорялися малі та великі ферми, їхні доходи не досягали й 30% від рівня 1929 р.

План Дауеса у цих умовах виявився неефективним. Стурбовані економічним і політичним становищем Німеччини, уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений повий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 р. Згідно з «планом Юнга» передбачалось зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. Німеччина, підтримана американським президентом Г. К. Гувером, посилаючись на труднощі, пов'язані з великою депресією 1929 – 1933 рр., відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу «план Юнга» практично припинив своє існування, а в 1932 р. його було остаточно скасовано на Лозанській конференції. Господарська розруха тривала. Лише наприкінці 1933 – на початку 1934 р. почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Японія в середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Виробництво шовкових тканин зменшилося в 4 рази. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн. безробітних. У середині 30-х років в Японії виплавляли сталі менше, ніж у Бельгії, чавуну дещо більше, ніж у Люксембургу. Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю. Капіталовкладення направлялися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з воєнною промисловістю. На сході Євразійського континенту спалахнула пожежа великої війни.

США, подолавши економічну кризу завдяки «новому курсу» Ф. Д. Рузвельта, в 1936—1937 рр. у промисловому виробництві досягли рівня 1929 р. Цей процес не відбувався зі стабільним успіхом. Спостерігалися етапи спаду, застою та піднесення. Проте справно працював механізм державного контролю над господарством країни, впроваджений президентом.

30-ті роки — це період подальшого поглиблення монополізації економіки. Вона панувала в усіх галузях господарства. Таким чином підприємці страхували від можливих криз свої фабрики і заводи. Хоча частка США в ці роки у світовому промисловому виробництві дещо знизилася, однак в цілому економіка стабілізувалася. У деяких районах світу монополії США успішно конкурували зі своїми суперниками (Японією, Великобританією, Італією, Німеччиною).

Великобританія також пододала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано, спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей.

У Великобританії, щоб уникнути негативних наслідків економічної кризи, посилювався процес концентрації виробництва. Великі монополії «Віккерс», «Імперський хімічний трест» поширили свій вплив не лише на вітчизняні та європейські підприємства, а й на всіх континентах земної кулі. Передбачаючи небезпеку виникнення другої світової війни, Великобританія наприкінці 30-х років налагодила випуск високоякісних бойових літаків, кораблів, артилерії, інших видів зброї та боєприпасів до неї.

Розвиток економіки Франції у 30-х роках відрізнявся від англійської, німецької, американської. Він виявився особливо повільним, зтяжним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Збереглося дрібне виробництво, де працювало 40% робітників та службовців. Це були в основному висококваліфіковані фахівці найрізноманітніших професій (парфюмери, ювеліри, дегустатори тощо). Похитнулася національна валюта – франк. Його золотий вміст нестримно знижувався. Не останньою причиною такого становища був виток капіталів з країни. Лише в 1936–1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд. франків. Внаслідок вдвічі скоротився національний золотий запас Французького банку і знизився курс акцій на біржах, скоротилися вклади громадян у банки, здійснювалась емісія облігацій, інших цінних паперів. У 30-х роках сільське господарство також не модернізувалося. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10%, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчами. Франція почала ввозити їх з-за кордону.

Німеччина обрала мілітаристський шлях розвитку економіки в 30–40-х роках. У січні 1933 р. уряд Німеччини очолив А. Гітлер. Він та його оточення взяли курс на мілітаризацію країни. Такими заходами нацисти обіцяли вивести Німеччину з економічної кризи. Нацистська держава фінансувала галузі, які випускали військову техніку, а також металургійні, гірничодобувні, кам'яновугільні. Ці галузі були основою гітлерівського воєнного арсеналу. Німеччина охоче приймала іноземну фінансову допомогу.

Підготовлюючи завоювання світу, Німеччина в 1939 р. стала ініціатором другої світової війни. Вже в 1938–1941 рр. вона окупувала майже всю Європу.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929–1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула зтяжнього характеру. На неї Японія витратила понад 80% державного бюджету. Щоб випустити десятки тисяч літаків, танків, гармат, суден, інших видів зброї, потрібен був метал. Тільки за 1931–1938 рр. його виплавили більше у 10 разів. Зростали потужності інших галузей, що працювали на війну

З великим напруженням працював аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності селян, які мали низький

рівень життя. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і недостатньо, продуктами харчування. У 30-х роках посилювався вивіз японського капіталу в країни Південно-Східної Азії, насамперед у Таїланд, Філіппіни, Індонезію, Британську Малайзію. Його обсяг лише в 1939 –1941 рр. збільшився вдвічі, досягнувши 4 млрд. ен. Така торгово-фінансова експансія Японії суперечила інтересам США та Великобританії. Між цими країнами та Японією в 1941 р. спалахнула війна, яка закінчилася в 1945 р. повною поразкою японських мілітаристів.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами, в тому числі світовою. Безперечним лідером в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері стали США. Не завжди стабільно, а іноді драматично розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії.

4. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон

Едвард Чемберлін (1899-1967) – американський економіст, що закінчив Айовський університет. У 1933 р. він публікує працю «Теорія монополістичної конкуренції», яка стала згодом класичним твором.

«Теорія монополістичної конкуренції» Чемберліна була викликом традиційній економічній науці, згідно з якою монополія і конкуренція існували як взаємовиключні поняття. Чемберлін у своїй праці показав існування спеціального виду монополії, яка є необхідною складовою конкурентної ринкової системи. Він вказав на два способи поєднання монополії з конкуренцією:

- створення ринку ймовірно рідкісних товарів - цей варіант можливий за наявності двох або невеликого числа продавців;
- ринок диференційованих продуктів - контроль продавців над товарами, що мають особливі ознаки.

Запропонований ним варіант монополістичної конкуренції має такі характерні ознаки:

- число продавців досить велике;
- кожна фірма діє на ринку, не враховуючи свого впливу на поведінку конкурентів;
- товар якісно різномірний, тому покупці віддають перевагу товарам із торговою маркою конкретних продавців;
- вхід у виробництво близьких груп продуктів не обмежений. У результаті кожний продавець має криву попиту за заданих цін.

Пропонуючи диференційований продукт, кожний продавець формує свій мікроринок, на якому виступає як монополіст, але водночас його товар зазнає конкуренції з боку більш довершених товарозамінників. Конкуренція при цьому розвивається в трьох напрямках:

- маніпулювання ціною – через монополізацію ринку продавцем відбувається порушення рівноважної ціни у бік збільшення; це призводить до зменшення обсягів виробництва продукції, недовикористання виробничих потужностей, зростання безробіття (негативний аспект теорії Чемберліна);
- внесення якісних змін у виготовлюваний продукт;
- впровадження реклами.

Останні два чинники належать до нецінових чинників конкуренції.

Пізніше до нецінових умов посилення монополістичної конкуренції Чемберлін відніс технічне удосконалення обслуговування покупців.

Багато спільного з дослідженнями Е. Чемберліна має теорія недосконалої конкуренції Дж. Робінсон. Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983) – англійський економіст, якій світову популярність принесла книга «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933 р.). Загальний підхід до аналізу макроекономічних процесів Дж. Робінсон перейняла у Дж. М. Кейнса, а підхід до основних категорій аналізу (відсотка, заробітної плати, проценту, капіталу) – у Д. Рікардо і А. Маршалла.

У теорії недосконалої конкуренції Робінсон намагалася встановити механізм формування цін в умовах, коли кожний виробник може бути монополістом своєї продукції. Ця теорія, на відміну від теорії монополістичної конкуренції, не розглядає конкуренцію всередині монополістичного сектору, а досліджує ціноутворення в місцях зіткнення монополій торгово-промислового типу, що виникають, з немонополізованими фірмами, тобто процеси утворення монопольного прибутку. У недосконалій конкуренції Робінсон бачила порушення рівноважного стану конкурентної господарської системи й експлуатацію найманої праці.

За недосконалої конкуренції продукції випускається менше, ніж за досконалої конкуренції. У результаті відбувається зростання цін через:

- домовленості між фірмами;
- обмеження доступу в галузь сторонніх фірм.

На думку Робінсон зростання цін вимагає обов'язкового втручання держави за допомогою заходів податкової і бюджетної політики.

Монопсонією вона називає тип ринку, коли існує монополія єдиного покупця певного товару. Робінсон стверджувала, що монопсоністом може бути велика фірма, яка використовує працю робітників за нав'язаними нею умовами. У результаті зарплата може бути нижчою від граничного продукту, що свідчить про експлуатацію. В цих умовах слід узаконити мінімальний розмір зарплати. Якщо потужні профспілки вимагають значного збільшення зарплати, що зменшує прибуток власників капіталу, то вже самі робітники експлуатують дрібних власників.

Чиста монополія – це ситуація, коли одна фірма є єдиним виробником продукту, для якого немає близьких замінників. Фірма-монополіст отримує повний контроль над ціною. Виникнення чистої монополії пов'язане з існуванням бар'єрів для входу в галузь, із монополією виробників сировини та ін.

Олігополія – стан на ринку за невеликої кількості фірм-виробників. Існування реальної олігополії Робінсон вважала більш поширеним, ніж існування досконалої конкуренції й абсолютної монополії.

Робінсон досліджувала можливість використання ціни як інструменту впливу на попит і регулювання збуту. Вона ввела поняття «дискримінація в цінах» – розподіл монополією ринків на сегменти на основі еластичності попиту за ціною. Монополіст, випускаючи новий товар, спочатку максимально завищує ціну, обслуговуючи найбільш спроможну частину споживачів. Потім він, поступово знижуючи ціну, залучає менш спроможних покупців, і при цьому, незважаючи на зниження ціни, прибуток буде високий, оскільки попит збільшиться.

5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса

Кейнсіанство – один з провідних напрямів розвитку сучасної наукової думки, основні положення якого були сформульовані в 30-х роках ХХ ст. великим англійським економістом Дж.М. Кейнсом. Ця теорія стала реакцією на світову економічну кризу 1929-1933 рр., коли капіталізм опинився на межі катастрофи. Економічна думка розпочала пошук шляхів розвитку, які були б здатні забезпечити довгострокову макроекономічну стабільність. Головна ідея кейнсіанства полягала в тому, що ринкова система не є досконалою і саморегульованою, тому забезпечення повної зайнятості та економічного зростання можливе лише за умови активного державного втручання.

Кейнс Джон Мейнард (1883–1946 рр.) – видатний англійський економіст та державний діяч. Основні праці – «Трактат про грошову реформу» (1923 р.), «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей» (1936 р.).

Кейнс був учнем А.Маршалла та А.Пігу, які уособлювали собою вершину неокласичної школи. Проте саме Кейнс став тим теоретиком, який відкинув неокласичну доктрину. Світова економічна криза 1929-1933 рр. з небаченою силою вдарила по всій системі ринкової економіки, продемонструвавши її неспроможність щодо саморегулювання. Наступив час кінця старої ринкової цивілізації, яка ґрунтувалась на безмежній конкуренції господарюючих суб'єктів. Закінчилась і доба панування неокласичної мікроекономічної теорії. Револьюційні зміни в економічній теорії знаменував вихід головної книги Кейнса «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей». Кейнс погоджувався з неокласиками, що ринковий механізм через цінові сигнали сприяє підвищенню продуктивності праці і капіталу, скороченню витрат виробництва і ефективному розподілу ресурсів. Однак, на відміну від неокласиків, він дійшов висновку, що вирішення всіх найважливіших проблем економіки, включаючи й проблему зайнятості, потрібно шукати на боці сукупного попиту, який забезпечує реалізацію виробленого продукту.

Мікроекономічному підходу неокласиків Кейнс протиставив макроекономічний підхід, тобто дослідження взаємозв'язків і пропорцій між сукупними величинами – національним доходом, інвестиціями, заощадженнями, споживанням тощо. Цей підхід виявив, що умови процвітання окремої фірми

зовсім не ідентичні умовам процвітання економіки в цілому, що між економічними цілями фірм і суспільства виникають суперечності, вирішення яких потрібно шукати на шляху відповідності сукупного попиту сукупній пропозиції. Кейнс став першим у комплексному дослідженні економіки як цілого, заснувавши нову наукову дисципліну – макроекономіку.

Досліджуючи проблему формування ефективного сукупного попиту, Кейнс формулює концепцію мультиплікатора інвестицій – найбільш оригінальну в його теоретичній системі. Він встановлює зв'язок між чистими інвестиціями, споживанням і національним доходом. Тривалість і загальний ефект мультиплікаційного процесу, як і сама величина мультиплікатора, залежать від того, в якій пропорції приріст національного доходу буде розподілятися між споживанням і заощадженням. Кейнс відкриває парадокс ощадливості, згідно з яким зростання заощаджень домогосподарств зрештою призводить до зменшення величини мультиплікатора, скорочення сукупного попиту, зайнятості, національного доходу та занепаду економіки. Тому держава повинна стимулювати сукупний попит.

Кейнс розглядає два основних інструменти державного впливу на сукупний попит – фіскальну та грошово-кредитну політику. Можливість грошово-кредитного регулювання безпосередньо впливає із кейнсіанської теорії проценту. Вважаючи процент найважливішим параметром, від якого залежить гранична ефективність інвестицій, Кейнс припускав, що через банківську систему можна регулювати (знижувати) процентну ставку, тим стимулюючи інвестиційний та сукупний попит. Рівноважне економічне зростання і досягнення повної зайнятості залежить і від фіскальної політики: збільшення урядових видатків здатне виповнити недостатність споживчого та інвестиційного попиту приватного сектора економіки.

Революційні ідеї Кейнса дали потужний поштовх до розвитку економічної науки в цілому. Під їх впливом знаходяться нині всі напрями економічної думки, в тому числі й альтернативні кейнсіанству. Кейнсіанські ідеї позначились практично на всіх сучасних економічних. Кейнсіанські рекомендації застосовувались в практиці у післявоєнний період, що дозволило провідним країнам світу подолати стагнацію, досягти економічного зростання.

Шведська (Стокгольмська) школа – сформувалася в 30-ті роки ХХ ст. і була представлена групою молодих економістів, які незалежно від Дж.М.Кейнса прийшли до висновків, співзвучних з кейнсіанською доктриною. Спираючись на теоретичні розробки фундаторів школи молоді економісти Гуннар Мюрдаль, Бертіль Олін, Ерік Ліндаль, Ерік Лундберг, Даг Хаммаршельд опублікували ряд праць, в яких паралельно із Дж.М.Кейнсом розробляли макроекономічний метод дослідження, обґрунтували принцип кумулятивного розвитку, за яким економічна рівновага суттєво зумовлюється обсягом банківського кредиту, сформулювали рекомендації щодо державного регулювання економіки, які сприяли формуванню шведської моделі «держави добробуту».

Е.Ліндаль і Г.Мюрдаль досліджували можливості відхилення економіки від стану повної зайнятості залежно від планів заощаджень споживачів. Г.Мюрдаль був автором численних праць з проблем міжнародних економічних відносин,

теорії міжнародної інтеграції, теорії «трансформації капіталізму» та «змішаної економіки». Б.Олін обґрунтував необхідність державних інвестицій і організації громадських робіт як засобу проти безробіття. Його дослідження в галузі світової торгівлі і міжнародного руху капіталів дозволили вивести умови рівноваги у міжнародній торгівлі (закон Хекшера-Оліна). Е.Лундберг розробив моделі для аналізу дефляційного та інфляційного розривів. Завдяки теоретичним розробкам цих економістів Швеція стала однією з перших країн, які обрали шлях активної державної стабілізаційної політики. Два представника шведської школи – Б.Олін і Г.Мюрдаль – стали лауреатами Нобелівської премії з економіки.

Питання для самоконтролю

1. Як відбувалось становлення світового господарства?
2. Визначте вплив Першої світової війни на розвиток господарства європейських країн та США. Версальська угода та її економічна сутність.
3. Причини виникнення та наслідки економічної кризи 1929-1933 років для країн Європейської цивілізації.
4. Криза світового господарства (1929–1933 рр.) та шляхи виходу з неї. Сутність політики «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.
5. Зміни в господарствах країн Західної цивілізації в 20–30 рр. ХХ ст. та їх відображення в теоретичній системі Дж. М. Кейнса.
6. Економічна криза 1929–1933 років та особливості її прояву в Англії та Франції.
7. Особливості економічної кризи 1929–1933 років у Німеччині. Роль німецької школи неолібералізму у господарському відродженні країни.
8. Світове господарство в роки стабілізації. Плани Дауеса та Юнга, їх сутність та мета.
9. Господарство провідних країн Західної цивілізації на етапі державно-монополістичного розвитку. Теорії конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.

План семінарського заняття

1. Економічні зміни в господарстві воюючих країн, що були зумовлені Першою світовою війною.
2. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та її вплив на світове господарство.
3. Економічна теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.
4. Економічна теорія недосконалої конкуренції Д. Робінсон.
5. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.

Теми доповідей

1. Перша світова війна та її вплив на господарський розвиток провідних країн світу (Німеччина, Англія, Франція, США).
2. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та шляхи виходу з неї («Новий курс» Ф. Д. Рузвельта та економічна політика нацизму).
3. Дж. М. Кейнс та його теорія як основа впровадження системи макроекономічного регулювання в провідних країнах світу.

ТЕМА 8. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (друга половина ХХ ст.)

1. Світова система господарства у другій половині ХХ ст.
2. Розвиток провідних національних економік у 50–70-х роках ХХ ст.
3. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70 роках ХХ ст.:
неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм
4. Подальший розвиток інституціоналізму у другій половині ХХ ст.

1. Світова система господарства у другій половині ХХ ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані зі збільшенням території і населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав. Світове господарство стало охоплювати три підсистеми: господарства економічно розвинених (капіталістичних) держав, соціалістичних та держав, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн стала індустріалізація. Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку, розпочалися якісні зміни структури національних господарств. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширювалися і набували нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним стало посилення взаємозв'язків між всіма країнами та їх групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси.

Такі суттєві зміни траєкторії розвитку мали під собою вагомі причини. Після другої світової війни вражене економічними і політичними катастрофами капіталістичне суспільство встало на шлях якісної трансформації. Це проявилось як в демократизації всієї системи суспільних відносин, так і у якісних змінах господарської системи. Важливими чинниками розвитку ставали не тільки НТП, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва, але і протистояння систем капіталізму і соціалізму або «проблема Захід–Схід», що втілилось в запеклу ідеологічну та пропагандистську війну, у «гонку озброєнь» і кілька серйозних політичних конфліктів, які мало не призвели до третьої світової війни і спричинили декілька локальних воєнних дій. Таке протистояння було можливим тільки на основі економічної потужності, насамперед, наддержав – США та СРСР, що вимагало активного економічного розвитку, змушувало шукати шляхи підвищення ефективності господарських систем і доводити переваги капіталізму або соціалізму.

Не менш важливішим фактором післявоєнного розвитку став новий етап науково-технічної революції (НТР), що розпочався з 50-х рр. Особливість цього

етапу НТР полягає в тім, що основою технічного та технологічного прогресу стає прогрес науки (особливо фундаментальної). За історично короткий період революційні відкриття з'являються практично у всіх сферах людських знань. Основними напрямками третього етапу НТР стали освоєння технологій, заснованих на ядерній і термоядерній енергії; освоєння космічного простору; «інформаційна революція» (інформаційні технології на основі обчислювальної техніки); революція в області зв'язку й комунікацій; лазерні технології; автоматизація та роботизація процесів; створення біотехнологій і розвиток «генної інженерії» та ін.

Ще одним важливим фактором післявоєнного розвитку стала руйнація колоніальної системи розвинених капіталістичних країн, що завершилася в 60-ті роки ХХ ст. Для більшості колишніх колоній завоювання політичної незалежності і свободи вибору економічної системи призвело не тільки до зростання національної самосвідомості, але й до необхідності вирішувати серйозні економічні проблеми, спричинені їх багатомісячним колоніальним минулим (багатоукладність та технічна відсталість господарства, його низька ефективність, бідність і швидке зростання чисельності населення, сировинна спрямованість економіки та ін.). У результаті вони на довгі десятиліття склали величезну «периферію» світового господарства.

Під впливом цих факторів у післявоєнний час капіталістичний господарський механізм, в цілому зберігши та посиливши конкурентоспроможність, з монополізованого і індивідуалістичного перетворився в регульований і соціалізований. У якості нових інститутів були створені:

- всеохоплююча система державного економічного регулювання для забезпечення стійкості та рівномірності зросту;
- система державної і приватної підтримки підприємництва;
- розгалужена система соціального страхування широких верств населення.
- гарантії вільної конкуренції (шляхом активної антимонопольної політики);
- реалізація нових трудових відносин (шляхом створення повноважень профспілок щодо їх впливу на адміністрацію підприємств);
- відносинам власності був доданий динамізм і різноманітність;
- створювались умови і можливості диференціації форм управління бізнесом.

Як наслідок склалася сучасна господарська система, цілком побудована на взаємодії суперечливих інтересів, вона є далекою від гармонії, але відносно стійка та динамічна, дозволяє нарощувати життєвий рівень значної більшості населення.

2. Економічний розвиток провідних національних економік у 50–70 роках ХХ ст.

У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Сама друга світова війна завдала народам багатьох країн великих людських жертв та матеріальних збитків: 55 млн вбитих, сотні мільйонів покалічених і ненароджених, а матеріальні втрати дорівнювали трильйонам доларів. Війна не тільки зупинила нарощування економічного потенціалу населення, скоротивши його обсяги, але у ході воєнних дій було зруйновано чимало міст і сіл, багато підприємств всіх секторів економіки.

Особливо в сприятливому положенні опинилися США. У роки війни за ленд-лізом (його загальний обсяг – 45 млрд дол.) вони поставляли союзникам озброєння, боеприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси. Ленд-ліз забезпечував масовий збут американської продукції, що сприяло збереженню високого рівня виробництва США в воєнні роки. Тому наприкінці війни США виробляли в межах капіталістичного світу 60 % промислової продукції; здійснювали 50 % видобутку вугілля, 64 % – зерна, 63 % – кукурудзи. США зосередили в себе 2/3 золотого запасу та 1/3 світового експорту. Вс це дозволив зберегти та примножити План Маршалла, що передбачав на основі двохсторонніх домовленостей американську допомогу в 17 млрд дол. п'ятнадцяти країнам Західної Європи протягом 1948–1951 р. Європейські країни (Великобританія, Франція, Італія, Західна Німеччина) зобов'язувалися сприяти розвитку вільного підприємництва, залучати приватні американські інвестиції, співпрацювати по зниженню торговельних бар'єрів, постачати до США дефіцитні матеріали. Завдяки плану Маршалла США позбувалися надлишків продукції, що не знаходила збуту усередині країни та змогли глибше інтегруватися до економіки європейських країн. План Маршалла спричинив позитивний вплив на відновлення економічного потенціалу і ринкового господарства в країнах Західної Європи. Уже на початку 50-х років ними був досягнутий довоєнний рівень виробництва на новій технічній основі; спираючись на національні й світові досягнення науки й техніки зростав економічний потенціал.

Німеччина перебувала після другої світової війни у тяжкому стані. В 1946 р. промислове виробництво становило близько 1/3 довоєнного. Це спричиняло дефіцити, картки, порожні полиці крамниць, знецінені рейхмарки, загальну спекуляцію. У цих умовах Л. Ерхардом були проведені реформи, спрямовані на становлення вільного ринкового господарства, завдяки яким вже через 10 років відбулось так зване «німецьке диво», що зробило Німеччину найпотужнішою процвітаючою державою Європи. Цьому активно сприяли США, що надали за планом Маршалла 3,12 млрд доларів допомоги.

Як важелі відродження Німеччини Ерхард визначав вільну ініціативу та конкуренцію в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті країни. Німеччина досягла разючих успіхів: низькі податки, вільні ціни, антимонопольні заходи, пільги для приватного інвестування, протекціоністський захист внутрішнього ринку, активна підтримка науки і розвитку провідної

техніки, широке впровадження їх досягнень зумовили економічне диво. Були лібералізовані ціни, скасовувалися всі нормативи щодо регулювання економічних відносин.

Реформи Ерхарда вже через 2 роки відновили довоєнний рівень промисловості, в 1950 р. він сягнув 114 % порівняно з 1936 р. Із середини 70-х років Німеччина в числі інших розвинених країн перейшла до реіндустріалізації, що супроводжується переходом до наукомістких технологій – інформаційних і ресурсозберігаючих, до біотехнологій, генної інженерії, нових композиційних матеріалів і т.д. Потужна підтримка державою малого й середнього бізнесу, збільшення витрат на НДКР (за 1960–1970 рр. – в 5,2 рази), перетворення НТП у вирішальний фактор економічного зростання вивели ФРН на науково-технічний рівень США в металургії, станко- і автомобілебудуванні, хімічній і атомній галузях.

В Японії після війни більшість підприємств були зупинені. Рівень промислового виробництва у 1946 р. упав до 14 %, безробіття досягло 10 млн чоловік. Ці обставини різко підсилили соціальну напруженість та визначили напрямок реформ. У промисловості були розпущені монополістичні концерни. Нове трудове законодавство 1946–1947 рр. установило 8-годинний робочий день, підвищило зарплату, ввело оплачувані відпустки та соціальне страхування, право на страйки, передбачило охорону праці жінок і підлітків.

Із середини 50-х років японська економіка вступила в тривалий період небачено високих темпів економічного росту. Середньорічний приріст промислової продукції в 1951–1970 рр. становив 15,2 %. За обсягом ВВП Японія вже в 1969 р. вийшла на друге місце після США, відтіснивши на третє місце ФРН, в 1970 р. посіла четверте місце за світовим експортом. В 1968 р. Японія перевершила всі країни за рівнем нагромадження капіталу – 34,7 % ВВП.

За 1955–1985 рр. – це роки «японського дива» – Японія міцно закріпилася на другому місці серед провідних країн світу. Найвищих результатів Японія досягла в 7 насучасніших галузях: виробництво ліків, засобів зв'язку і супутникового устаткування, електроніка, електровимірювальні прилади, медичне устаткування та інструменти, виробництво оптичної техніки. У цих галузях Японія отримала безперечне лідерство у світі.

3. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70 роках ХХ ст.: неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм

Основними напрямками розвитку світової економічної думки в 50–70 роках ХХ ст. стало неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм, інституціоналізм.

У перші післявоєнні десятиліття кейнсіанський напрямок економічної думки відчув значні зміни, перетворившись у неокейнсіанство. До найбільш важливих новацій потрібно відносити теорії економічної динаміки (або зросту) і циклічного розвитку економіки. Обидві вони стали для кейнсіанців новими, оскільки основна модель економіки Дж. Кейнса є статичною, що зумовлене особливостями депресивної економіки 30 рр. Але після другої світової війни

народне господарство досягає високих темпів зростання, забезпечуючи високу зайнятість і доходи. Тому для економістів проблема стійкого зросту економіки стає головним предметом досліджень.

В неокейнсіанстві варто виділити два основних напрямки: американське і європейське.

Представниками американського неокейнсіанства є економісти Гарвардського університету Е. Хансен (1887–1975) і С. Харрис (1897–1974). Вони встановили, що причина циклічності, криз і безробіття – це коливання динаміки інвестицій. Концепція мультиплікатора Кейнса була доповнена концепцією акселератора, що погоджував зростання інвестицій зі зростом національного доходу.

Серед європейських послідовників Кейнса особливо варто виділити французьких економістів. Деякі з них, зокрема, Ф. Перру (1903–1987), важали, що положення Дж. М. Кейнса про регулювання позичкового відсотка як спосіб стимулювання нових інвестицій є необов'язковим. Визначальним способом забезпечення інвестиційного процесу ними було запропоновано використовувати індикативний метод планування економіки.

Особливо варто виділити неокейнсіанські моделі економічного зростання, головними авторами яких є англійський економіст Р. Харрод (1900–1978) і американський учений російського походження Е. Домар (1914–1997). Харрод поклав в основу моделі ідею рівності інвестицій і заощаджень, а модель Домара виходить із рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції). Близькість поглядів при розробці моделей дозволила об'єднати їх у модель Харрода-Домара. Пізніше неокейнсіанцями Е. Хансеном, Д. Хіксом та іншими були запропоновані багатofакторні моделі економічного зросту, що враховують також механізм циклічних коливань, зміни галузевої структури виробництва, вплив науково-технічного прогресу та ін.

Питання економічного зросту цікавили англійську дослідницю Дж. Робінсон (1903–1983), яка у 1956 р. спробувала виявити основні фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки та визначити причини відхилення від стійкого зросту. Аналізуючи процес приросту капіталу, автор дійшла висновку, що він залежить від величини прибутку, що дорівнює річному виробництву інвестиційних товарів за винятком амортизації та прагнення підприємців здійснювати інвестиції.

У післявоєнні роки теорія Дж. Кейнса й неокласична доктрина стали головними напрямками в економічній теорії, які суперечили один одному і одночасно були тісно пов'язані. Тому з'явилися спроби поєднати два вчення і була створена теорію «неокласичного синтезу». Її активні представники - американські вчені Дж. Хікс, Е. Хансен, П. Самуельсон, Л. Клейн та ін. Засновники вважали, що вчення Д. Кейнса має бути декілька вдосконалено. Його головними ідеями є:

розробка «спрощеної» моделі Кейнса, яку пов'язують із ім'ям П. Самуельсона, автора підручника «Економікс» 1948 року;

система Хікса-Хансена, в якій у модель Д. Кейнса вводяться грошові параметри. У результаті з'явилася схема «прибутки-витрати», що представляє

систему Д. Кейнса у випадку концепції загальної рівноваги та вважається «квінтесенцією» неокласичного синтезу.

Іншим напрямком світової економічної думки є неолібералізм. Його теоретичною основою залишаються постулати класичної школи, але на відміну від неокласиків припускається певна участь в економіці держави, що методами фіскального й кредитно-грошового регулювання має проводити макроекономічну політику. У цьому зв'язку в сфері їхнього аналізу опиняються проблеми економічного зросту, які традиційно вважалися об'єктом уваги кейнсіанців.

Неоліберали, на відміну від останніх, розглядали економічне зростання як результат змін не одного єдиного фактору – капіталовкладень, а багатьох: праці, природних ресурсів, технічного прогресу, які можуть поєднуватися в різних пропорціях і замінювати один одного. Узагальнене втілення цей підхід знайшов у моделях із застосуванням апарата виробничих функцій, що показують кількісний взаємозв'язок між витратами різних факторів виробництва і отриманим результатом. Були запропоновані багатофакторні моделі. Найбільшу популярність мала модель американця Р. Солоу (народ. 1924 р.), що показує як нагромадження капіталу, ріст населення і НТП впливають на обсяги виробництва в часі.

Після другої світової війни особливої актуальності набули теоретичні дослідження щодо сутності, напрямків та наслідків інтеграційних процесів. Питання економічної інтеграції аналізували представники цілого ряду теорій, що відзначались різними оцінками інтеграційного механізму. Це неолібералізм, корпоративізм, структуралізм, некейнсіанство, дирижизм та ін.

Представники раннього неолібералізму (наприклад, швейцарський економіст В. Ріпкі та француз М. Алле) під повною інтеграцією розуміли створення єдиного ринкового простору в масштабі декількох країн, функціонування якого здійснюється на основі стихійних ринкових сил та вільної конкуренції незалежно від економічної політики держави та існуючих національних та міжнародних правових актів. Однак розвиток міжнародної економічної інтеграції та формування регіональних міждержавних союзів при активному втручанні держав показали неспроможність теорій ранніх неолібералів. Представник пізнього неолібералізму американський дослідник Б. Баласс розглядав проблему інтеграції в декілька іншої площині, а саме: чи призводить економічна інтеграція до більш інтенсивної участі держави в економічних справах? Більша увага приділялась еволюції інтеграції, що відбувалась як на основі економічних, так і політичних процесів.

У середині 60-х років виникає новий напрям економічної думки – корпоративізм, представниками якого були американські теоретики С. Рольф та Ю. Росту, які виявили новий стрижень інтеграції. Вони вважали, що в протилежність ринковому механізму та державному регулюванню функціонування ТНК здатне забезпечити інтегрування міжнародної економіки, її раціональний та збалансований розвиток.

Представники структуралізму – шведський економіст Г. Мюрдаль та ін. критично ставились до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу та робочої

сили, оскільки вважали, що вільне функціонування ринку здатне призвести до диспропорцій в розвитку та розміщенні виробництва, поглиблення нерівності доходів. Економічна інтеграція розглядалась як процес структурних перетворень в економіці інтегрованих країн, через що виникає якісно новий інтеграційний простір, більш досконалий господарський механізм.

Представники неокейнсіанства вважали, що центральна проблема міжнародного економічного співробітництва полягає в збереженні різноманітних вигод широкої міжнародної економічної взаємодії від обмежень і забезпеченні максимальної свободи для кожної країни. Різновидом неокейнсіанського напрямку є дирижизм, теоретики якого вважають, що створення та функціонування міжнародних економічних структур можливо на основі розробки учасниками інтеграції загальної економічної політики, узгодження соціального законодавства, координації кредитної політики.

4. Подальший розвиток інституціоналізму у другій половині ХХ ст.

Після Другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму. Новий етап розвитку інституціоналізму прийшовся на 50–60-х та 80–90-х рр., коли інтерес до його методології серед економістів-теоретиків зростав, і позиції в економічній теорії усе більше зміцнювались. У цьому головну роль зіграла НТР, що стала дуже швидко й кардинально змінювати не тільки зміст, але і механізми протікання економічних процесів і відбиватися на стані господарства і суспільства в цілому. Іншим фактором уваги до інституціоналізму стало наростання суперечливості суспільного розвитку через внутрішню суперечливість суспільних відносин.

Неоінституціоналізм – сучасний соціально-інституціональний напрям, представлений численними теоріями різноманітного інституційного спрямування, для яких характерні: критичний аналіз ортодоксальних теорій; спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками; прагнення вивчати не стільки функціонування системи, скільки її трансформацію; аналіз економічних відносин з позицій суспільних інституцій; вимоги посилити суспільний контроль над бізнесом; визнання необхідності втручання держави в економіку.

Інституціональний напрямок і зараз є вкрай неоднорідним і складається з безлічі різних концепцій, що відбивають різні напрямки досліджень. Одними з перших течій сучасного інституціоналізму стали теорії технократичного детермінізму, де досліджувалися в основному наслідки НТР, її вплив на стан економіки і суспільний добробут. Ця течія у 50–70-х рр. була представлена численними теоріями індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства. Поступово ця течія переростає в теорію трансформації капіталізму, де обґрунтовуються ідеї спонтанної, якісної трансформації економічної системи капіталізму, насамперед за рахунок зміни природи і ролі великих корпорацій. Вважається, що в результаті цих процесів традиційна система капіталізму (ХІХ ст.) перероджується в систему «народного капіталізму», «суспільство загального добробуту», «постіндустріальне» суспільство. Це відбувається оскільки

впровадження досягнень НТР відкриває перед людством величезні перспективи для рішення економічних і соціальних проблем, стає найбільшим благом, але одночасно породжує серйозні протиріччя, які іноді ставлять під погрозу саме існування життя на Землі. НТР істотно змінює економічну, соціальну й духовну сферу життя, що ці зміни стають об'єктом аналізу теоретиків-економістів. Саме тому вже з 60-х рр. значне місце в соціально-інституціональному напрямку економічної науки посідають концепції індустріалізму, в яких послідовно і всебічно викладається роль науки й техніки щодо розвитку і функціонування західного суспільства.

У 60-ті рр. з'явилася перша хвиля наукових праць (Р. Арон, У. Ростоу, Дж. Гелбрейт), з оптимістичними варіантами теорії індустріального суспільства. Основна ідея полягала в тому, що суспільство еволюціонує під впливом НТР, видозмінюється характер і структура економіки, модифікуються інтереси, добробут. Друга хвиля робіт (80-ті рр.), з проблем постіндустріального суспільства, наслідки НТР оцінює менш оптимістично.

Р. Арон (1905-1983) розглядав соціальний прогрес як перехід від аграрного до індустріального суспільства. Аграрним він називав традиційне, докапіталістичне суспільство, де панує натуральне господарство і класовий поділ. Промислово розвинене суспільство характеризується масовим ринковим виробництвом і буржуазно-демократичним ладом. Перехід від аграрного суспільства до індустріального здійснюється завдяки НТР. Через впровадження наукових технологій у виробництво і управління докорінно змінюється соціальна структура, суспільство переходить на нову, вищу стадію розвитку. Досліджуючи перспективи індустріального суспільства, Р. Арон вважає, що головною метою індустріального суспільства не є максимальне зростання виробництва і споживання, а має стати зближення (конвергенція) двох альтернативних економічних систем (капіталізму і соціалізму) і розпад тоталітарних ідеологій.

У. Ростоу (1916-2003), як одному з перших теоретиків індустріального суспільства, належить концепція «стадій економічного зросту», що одержала поширення в 60-х роках ХХ ст. Ростоу виділяє 5 етапів розвитку суспільства, що різняться за рівнем технологічного розвитку:

1) Стадія «традиційного суспільства» (аграрного), що характеризується примітивним сільськогосподарським виробництвом, ієрархічною соціальною структурою і примітивним рівнем науки і техніки.

2) На стадії «перехідного суспільства» створюються передумови руху до принципово нового типу суспільства, заснованого на технічних новаціях. Серед цих передумов – зростання продуктивності сільського господарства, поява підприємств, виникнення централізованої держави.

3) Стадія «зрушення» – це епоха «промислової революції», коли відбувається швидкий розвиток основних галузей промисловості і радикальна зміна методів виробництва.

4) Стадія «зрілості» – індустріальне суспільство з широким впровадженням досягнень науки і техніки, більшістю міського населення і високою часткою кваліфікованої праці, зміною структури зайнятості.

5) Стадія «високого масового споживання». Основними проблемами цього суспільства стає не виробництво, а споживання, основними галузями – сфера послуг і виробництво товарів масового споживання.

Одна з найвідоміших теорій індустріального суспільства належить американському економісту Д. Гелбрейту (1908-2006), серед основних робіт якого: «Суспільство добробуту», «Нове індустріальне суспільство», «Економічна теорія і суспільні цілі». У своїй концепції автор виділяє такі характерні риси індустріального суспільства, як функціонування «індустріальної системи», заснованої на корпораціях, активна роль держави, використання планування, злиття великих корпорацій з державою.

Гелбрейт вводить поняття «індустріальна система», яку вважає головним елементом західного суспільства і під якою розуміє ту частину економіки, що характеризується наявністю великих корпорацій (олігополій). Саме корпорації розглядається автором як безпосереднє породження «досконалої техніки», а вплив, ними здійснюваний на економічне життя суспільства настільки великий, що фактично дорівнює повному пануванню. Характерною рисою «нового індустріального суспільства» є також істотне посилення економічної активності держави. Воно регулює сукупний дохід, ціни, заробітну плату, прагнучи забезпечити реалізацію всієї виробленої продукції, впливає на зайнятість, забезпечує рівновагу між заощадженнями і їх використанням, що індустріальна система самостійно не в змозі забезпечити.

Особливістю економіки індустріального суспільства є її плановий характер, необхідний в умовах корпорацій. Гелбрейт розрізняє два види корпорацій: підприємницьку і зрілу. Підприємницька корпорація, типова для старого капіталізму, перебувала під владою ринкової стихії і керувалася метою максимізації прибутку. Сучасна зріла корпорація підкорюється новим цілям, які не спрямовані на одержання прибутку. Вона сама встановлює ціни, прагнучи до забезпечення автономії, досягнення певних соціальних стандартів, усуває конкуренцію і стихію ринкових відносин, прагне забезпечити планове ведення господарства. На чолі зрілої корпорації перебуває не власник, а техноструктура, що складається з вчених, інженерів і техніків, торговельних і рекламних агентів, лобістів, адвокатів, координаторів, представників влади.

Індустріальному суспільству, на думку Гелбрейта, властиве злиття великих корпорацій з державою, яка здійснює значні економічні функції. Саме державне регулювання здатне розв'язати протиріччя ринкової системи, удосконалити її і обмежити роль техноструктури. У програмі реформ, спрямованих проти монополій і техноструктур, Гелбрейт пропонує: націоналізацію ряду багатонаціональних корпорацій і монополій ВПК; відсторонення монополій від пануючих позицій у держапараті; забезпечення гарантованого доходу для працівників; істотне поліпшення охорони навколишнього середовища та ін.

Теорія постіндустріального суспільства і його численних різновидів (електронного суспільства, цивілізації третьої хвилі, технотронної ери та ін.) поклали початок новому етапу індустріалізму в економічній науці. Особливо відомими стали теорії «постіндустріального» суспільства американського

вченого Д. Белла, «суперіндустріального» суспільства Е. Тоффлера та інформаційного суспільства Е. Масуди.

Одним з варіантів інтерпретації інституціональної трансформації суспільства під впливом НТР є концепція Р. Хейлбронера (1916-2005.), за якою на ранніх стадіях розвитку індустріального суспільства основним механізмом розвитку і адаптації є ринок, а з другої половини XIX ст. – стає наука і техніка. При цьому більшу роль грає соціальна технологія, тобто нові форми організації економічної діяльності (корпорації) і зміни в інституціональній системі суспільства, роль держави і її політика реформ. У майбутньому, на його думку, головним фактором розвитку стане планування, що є ознакою переходу до принципово іншої цивілізації майбутнього. У концепції Хейлбронера трансформація відбувається через кризи, що викликають якісні зміни в суспільному механізмі, а цивілізація бізнесу приречена на зникнення, оскільки ґрунтується на економічній експансії. У довгостроковій перспективі Хейлбронер прогнозує встановлення контрольованої суспільної системи, позаринкового механізму забезпечення економіки робочою силою, установа ефективного контролю над розвитком науки й техніки. Перехід до інформаційного суспільства супроводжуватиметься якісними зрушеннями – у потребах, цінностях і мотиваціях соціальної поведінки, які відбивають економічні, технологічні, комунікаційні зміни соціального життя і призведуть до пріоритету нових цінностей: самовираження особистості, вільний час і дозвілля, приватне життя.

В 90-х рр. ідеї підвищення добробуту, рівня життя і якісних перетворень життєвих стандартів одержують розвиток в роботі американського економіста П. Друкера «Посткапіталістичне суспільство» (1993 р.), де він аналізує соціальну сторону постіндустріальних перетворень і характеризує нове суспільство як суспільство знань, що вже не є ні капіталізмом, ні соціалізмом. Знання в цьому суспільстві є первинною силою, що відштовхує на другий план капітал, працю, землю і інші фактори, створюють найбільше багатство, але вони вимагають і більших витрат ніж традиційні інвестиції в основний капітал. У цьому суспільстві формується нова соціальна структура, де працівники, що володіють знаннями, є лідируючою силою; вони контролюють як засоби виробництва, так і процес праці. Головними джерелами грошового капіталу стають інституціональні інвестори (наприклад, пенсійні фонди). Змінюється і спосіб налагодження партнерських відносин, оскільки працівники не піддаються традиційним формам контролю. Це викликає впровадження нових бригадних методів праці, наділення працівників відповідальністю та контролем над своєю працею. Діяльність національних держав, на думку Друкера, зайшла в глухий кут, тому потрібне створення транснаціональних органів і нових соціальних форм організації діяльності.

Так, на думку сучасних представників соціально-інституціонального напрямку, новому суспільству властиве величезне підвищення ролі людини і формування нового типу виробничо-економічних і соціокультурних відносин, які визначають його характер в XXI столітті.

Складовим елементом теорії трансформації капіталу можна вважати теорію «революції в доходах», що стверджує про принциповий переворот у розподілі національного доходу в розвинутих капіталістичних країнах, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу можна знайти в роботах С. Кузнеця, Дж. К. Гелбрейта, К. Боулдінга, М. Сальвадорі, Е. Хансена та ін.

Особливих зусиль для обґрунтування даної концепції доклав американський економіст С. Кузнець, за підрахунками якого питома вага доходів 1% населення США (найвищої групи) становила у 1919—1938 рр. 13%, а 1948 р. знизилась до 9%. Частка доходів «верхніх» 5% населення за цей період знизилась з 25 до 18%. Виходячи з цих показників, С. Кузнець зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення. Ці розрахунки й висновки широко рекламувались у пресі, проте зазнали серйозної критики багатьох американських економістів. Так, В. Перло показав, що Кузнець розраховував питому вагу доходів вищої групи на основі даних податкових органів, тобто на підставі лише заявлених доходів. Між тим у цей час посилювалось приховування доходів підприємцями. Крім того, Кузнець не враховував нерозподілених прибутків, тобто тієї частини доходів, яка використовується на нагромадження, утворення різних фондів тощо. Врахувавши ці фактори, В. Перло показав, що доходи вищої групи не скоротились, а зросли вдвоє. Аналогічний висновок на основі аналізу значного статистичного матеріалу зробив американським соціолог Р. Міллс. За сучасних умов, без огляду на зростання заробітної плати, тенденція збільшення розриву у доходах робітників і підприємців посилюється.

Питання для самоконтролю

1. Економічні та соціальні наслідки другої світової війни.
2. Значення плану Маршалу для економічного розвитку країн західного світу.
3. В чому полягає успіх реформ Л. Ерхарда?
4. Які чинники зумовили надшвидкий розвиток західних країн після другої світової війни?
5. Які чинники і проблеми економічного зростання переважають у роботах економістів –теоретиків другої половини ХХ ст.?
6. Визначте особливості та протиріччя розвитку таких провідних течій економічної думки Заходу як неокейнсіанство, неокласичний синтез та неолібералізм.
7. Охарактеризуйте основні напрямки дослідження соціально-економічних проблем з позиції інституційної теорії.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика розвитку світової системи господарства і провідних напрямів економічної думки в 50–70-ті роки ХХ ст.
2. Посилення ролі держави в господарстві суспільств Західної цивілізації та її аргументація в економічній думці в 50–70-ті роки ХХ ст.

3. Вплив військово-конверсійних та інноваційно-технологічних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи після Другої світової війни.
4. Розвиток економічних систем змішаного типу та його відображення в економічній думці у другій половині ХХ ст.
5. Загальна характеристика розвитку світової економічної думки у 50–70-х роках ХХ ст.: неокейнсіанство, неокласична течія, неолібералізм, корпоративізм, інституціоналізм.

Теми доповідей

1. Німецьке «економічне диво»: зміст, чинники та значення для країн Західної Європи.
2. Японське «економічне диво»: зміст, чинники та значення для Південно-Східного регіону.
3. Роль США у другій половині ХХ ст. у ході становлення світової економіки.
4. Регіональна міжнародна економічна інтеграція та утворення ЄС.
5. Теоретичне дослідження економічної інтеграції в роботах представників неолібералізму, корпоративізму, структуралізму, неокейнсіанства та дирижизму.
6. Соціальне ринкове господарство в ФРН: теорія і практика.
7. Моделі економічного зростання в роботах теоретиків другої половини ХХ ст.

Тема 9. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини ХХ – початку ХХІ ст.
2. Передумови виникнення та загальна характеристика посткейнсіанства та неокейнсіанства.
3. Вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини ХХ – початку ХІ ст. на розвиток економіки провідних країн світу
4. Сучасні неокласичні економічні концепції. Монетаризм.

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини ХХ – початку ХХІ ст.

В останній третині ХХ століття відбулося посилення процесів інтернаціоналізації, інтеграції та глобалізації. Інтернаціоналізація – об’єктивний процес, заснований на міжнародному поділі праці, що проявляється в міжнародному обміні товарами, факторами виробництва, розвитку підприємств з іноземним капіталом. Інтернаціоналізація призводить до більш тісної взаємодії країн та економічного співробітництва. Інтернаціоналізація є передумовою

інтеграції. Економічна інтеграція – процес економічної взаємодії країн, що веде до зближення їх господарських механізмів. Інтеграція відкриває нові можливості для економічного розвитку країн. Іншим процесом, що характеризує розвиток світового господарства стала глобалізація – процес посилення взаємозв'язків та взаємозалежностей в сучасному світі. Глобалізація проявляється в інтенсифікації потоків капіталу, розвитку ТНК, збільшенні обсягів світової торгівлі тощо. Так, обсяг річних прямих іноземних інвестицій в 1980 р. склав 57 млрд. дол., 1990 р. – 172 млрд дол., а в 2000 р. – 1271 млрд дол. В ролі прямого інвестора все найчастіше виступають ТНК, розвиток яких відбувається за двома напрямками – зміцнення позицій вже існуючих і створення нових. В 1970 р. їх нараховувалось приблизно 7 тис., в 1976 р. – 11 тис. з 86 тис. іноземних філій, в 1990 р. – 24 тис. До середини 90-х рр. ХХ ст. їх кількість становила 40 тис. з 250 тис. дочірніх компаній, а в 2001 р. – 63 тис. ТНК з близько 800 філіями.

Відбувається посилення міжнародної торгівлі, що доповнюється міжнародним рухом капіталу, робочої сили та технології. Результатом цих процесів стало піднесення економічної інтеграції на новий етап її розвитку. Найбільш яскравим прикладом є європейська інтеграція. Так, з останньої третини ХХ ст. спостерігається поглиблення євроінтеграції, що пройшла такі етапи: зона вільної торгівлі, митний союз, загальний ринок і економічний союз. Шістьку країн-засновників Європейського Союзу (ЄС), а саме, Бельгію, Германію, Нідерланди, Італію, Люксембург, Францію, поповнили в 1973 р. Великобританія, Данія, Ірландія, до них в 1981 р. приєдналися Греція, в 1986 р. – Іспанія та Португалія, в 1995 р. – Австрія, Фінляндія, Швеція. У 2004 р. ЄС поповнився країнами східної та південної Європи: Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Чехією, Словачією, Словенією, Угорщиною та Мальтою і Кіпром. Ці країни характеризуються нижчим рівнем соціально-економічного розвитку, тому їх приєднання створило тимчасові проблеми зниження показника ВВП на душу населення ЄС, гальмування економічного зростання. У 2007 р. до складу ЄС також увійшли Болгарія та Румунія. В межах ЄС забезпечена свобода руху товарів і факторів виробництва, проводиться єдина зовнішньо-торгівельна політика та політика в галузі сільського господарства, технологічного розвитку, енергетики, транспорту тощо. Країни ЄС здійснили перехід до єдиної валюти та єдиного Європейського центрального банку.

Більшість провідних капіталістичних країн у середині 70-х років ХХ ст. зазнали великих труднощів, які почалися з енергетичної кризи. У 1973 р. розгорнулося стрімке зростання цін на нафту: більшість країн-експортерів нафти (Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, Венесуела) у 1960 р. створили ОПЕК для обмеження видобутку нафти і запобігання подальшого зниження світових цін. До складу організації пізніше увійшли: Катар, Індонезія, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Алжир, Нігерія, Еквадор та Габон. ОПЕК стала могутнім суб'єктом світового нафтового ринку, об'єднавши зусилля 13 країн.

На початку 1970-х років відбувався бурхливий розвиток транспорту, будівництва ТЕЦ, що зумовило стрибок попиту на нафту. Країни ОПЕК підвищували рентні платежі нафтовидобувників, збільшуючи свої доходи та стримували обсяги видобутку нафти, що сприяло зростанню світових цін на неї.

Починаючи з 1973 р. світові ціни на нафту почали стрімко зростати, ця тенденція зберігалася і надалі впродовж 70-х років ХХ ст. Але найбільший стрибок цін відбувся в 1973–1975 рр., започаткувавши енергетичну кризу, що дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи. Ця криза спричинила низку негативних наслідків, серед яких – зростання цін на авіаційне паливо, бензин, електроенергію, через що відбулося стрімке падіння обсягів промислового виробництва та інфляція витрат. Найбільше постраждали енергомісткі галузі, такі як, аерокосмічна, хімічна, транспорт тощо.

Світова економічна криза 1973–1975 рр. вважається найпотужнішою після Другої світової війни і охопила більшість капіталістичних країн, розпочавшись у США, ФРН, Англія. В США криза досить сильно проявилась в будівництві, падіння якого склало приблизно 50 % та зачепила нові галузі – машинобудування, хімічну та електротехнічну промисловість, падіння яких досягло 20–30%. Високі темпи інфляції обумовили скорочення реальної зарплати та зріст безробіття. Відбувалося зростання бюджетного дефіциту та державного боргу. Зміни в продуктивних силах в ході третьої НТР, інтернаціоналізація виробництва, поглиблення міжнародного поділу праці призвели до посилення взаємозалежності між національними економіками, що пояснює масштабність кризи і її поширення навіть на такі країни, як Японія, ФРН, Італія, де відбувалось стрімке економічне зростання. Таким чином, енергетична криза поклала початок структурній кризі, прискорила циклічний спад і дала суттєвий поштовх розгортанню світової економічної кризи.

У середині 70 рр. ХХ ст. розвинуті капіталістичні країни відчули наслідки залежності від імпорту енергоресурсів. Для зменшення її впливу вони здійснили низку наступних заходів: розробку та впровадження енергозберігаючих технологій, пошук нових джерел енергії, заміну дорогої нафти вугіллям, відкриття власних родовищ енергоресурсів тощо. Так, Франція розвивала ядерну електроенергетику. Великобританія та Норвегія розпочали видобуток нафти в Північному морі. Данія та Голландія нарощувала вітроенергетичні потужності, споживання власного газу. Менш розвинуті країни, не маючи можливості провести подібні заходи, були змушені брати зовнішні кредити для сплати за енергоресурси, що збільшувало їх зовнішні борги і дефіцит платіжного балансу.

Але кризу середини 70-х рр. ХХ ст. слід сприймати не тільки з негативного боку, але й розуміти її як явище, що відкриває нові можливості, стимулює прогресивні зміни в світовій економіці. Так, відбувся рух інвестиційних ресурсів від енергомістких галузей, які змушені були тепер активно впроваджувати нові технології, безвідходне виробництво тощо, до менш енергомістких галузей (мікроелектроніка, інформаційні технології), а це сприяло покращенню екологічної ситуації, загостреної в період бурхливого індустріального розвитку.

Промислово розвинуті країни були змушені змінити ресурсовитратну економічну модель на модель інноваційну, що сприяло нарощуванню науково-технічного потенціалу, становленню економіки нового інформаційного типу. Таким чином, криза стимулювала позитивні структурні зрушення в світовій економіці та наблизила перехід до постіндустріального суспільства.

2. Вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини ХХ – початку ХІ ст. на розвиток економіки провідних країн світу

70-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися суттєвими змінами в усіх сферах суспільного життя, в цей час розпочався другий етап третьої НТР. Серед її передумов слід виділити: розвиток військової галузі, в результаті чого з'явилися принципово нові системи зброї та військової техніки, наукові досягнення першої половини ХХ століття в кібернетиці, ядерній фізиці, мікробіології, біохімії тощо. Значним поштовхом до розвитку НТР стала «холодна війна» (1959–1985 рр.), в результаті гонки озброєння в США та СРСР було створено принципово нові види зброї масового враження: ядерна зброя, міжконтинентальні балістичні ракети тощо. Крім того, криза 73–75-х рр. також прискорила розвиток НТР, виводячи на перший план проблему більш ефективного використання ресурсів, необхідність розробки та впровадження енергозберігаючих, екологічних технологій, скорочення енергомістких та розвиток наукомістких галузей.

Другий етап НТР продовжується й на початку ХХІ ст., який часто називають інформаційно-технологічною революцією. Початок цього етапу, як правило, пов'язують зі створенням та впровадженням ПК, що дозволило здійснити комплексну автоматизацію всіх сфер економіки. Серед досягнень слід також виділити створення мікропроцесорів, промислових роботів, розвиток біотехнології та генної інженерії. Ці відкриття дозволили впровадити ресурсозберігаючі, в першу чергу працезберігаючі технології як у виробництво так і в управлінські, фінансові, наукові й інші процеси. Завдяки досягненням НТР кібернетичні пристрої змогли замінити не тільки фізичну працю, але й логічні, контрольно-керівні функції людей. Так, під впливом НТР здійснюється корінні зміни у продуктивних силах суспільства: з'являються принципово нові машини, обладнання, електронно-обчислювальної техніки, нові синтетичні матеріали, полімери, пластмаси, джерела енергії, змінюється характер праці, місце та роль людини у.

Відбуваються структурні зміни в народному господарстві: скорочується питома вага робітників, зайнятих в промисловості та сільському господарстві та зростає частка зайнятих в обслуговуванні та торгівлі. Також змінюється соціальна структура – значно зростає клас науковців, менеджерів, працівників сфери послуг, інженерно-технічних кадрів. Значні кошти спрямовуються до таких нових галузей, як радіоелектроніка, виробництво електронно-обчислювальних машин, атомна енергетика. Відбувається переорієнтація економіки на соціальні потреби. Виробництво більше пристосовується до потреб споживачів, починає мати індивідуалізований характер. Це сприяє зростанню доходів населення, споживанню на душу населення, покращенню якості життя. Наприкінці ХХ – початку ХІ ст. товарами масового вжитку стають персональні комп'ютери, мобільні телефони. Разом з тим, з'являється та набуває глобального поширення мережа INTERNET, за допомогою якої було створено глобальний електронний ринок.

В СРСР, на відміну від розвинутих капіталістичних країн, всі ці зміни гальмувались, НТР відбувалася переважно в військовій сфері, не

розповсюджуючись на всі сфери суспільного життя. Але починаючи з кінця 1980-х рр. відбувається корінна трансформація політичного та економічного ладу держави, що призводить врешті решт до структурної перебудова суспільного виробництва, зростання ролі інформації та знань, корінних змін в продуктивних силах, переходу до творчого характеру праці.

3. Передумови виникнення та загальна характеристика посткейнсіанства та неокейнсіанства

Неокейнсіанство – теорія, що виникла в наслідок подальшого розвитку теорії Кейнса. Домінують два напрямки: американський (представники: Е. Хансен, С. Харріс, О. Домар) та європейський (англійських економісти Р. Харрод, Дж. Хікса, Н. Калдора, О.Філіпса). представники останнього напрямку доповнили вчення Кейнса теорією акселератора і моделями економічного зростання, дослідженням взаємозалежності інфляції, зайнятості і заробітної плати.

У повоєнні роки в ході розгортання НТР та нерівномірного розвитку країн з ринковою економікою на перший план соціально-економічного розвитку західних країн виходить проблема економічного зростання, пошук механізму забезпечення його стабільних темпів. Неокейнсіанці Р.Харрод та О.Домар роблять спробу створити теорію відтворення, придатну для різних кон'юнктурних умов, визначити загальні фактори економічного зростання.

Рой Харрод (1900–1978) – відомий англійський економіст, професор Оксфордського університету, за яким після виходу його праці “До теорії економічної динаміки” (1948) закріпилася репутація лідера післявоєнного кейнсіанства. Згідно дослідження Харрода, темп зростання прямо пропорційні коефіцієнту заощаджень (інвестицій) та обернено пропорційні коефіцієнту капіталомісткості, який є величиною постійною при незмінній нормі проценту. Отже, зростання національного доходу залежить лише від приросту капіталу. Харрод одним з перших звернув увагу на небезпеку інфляції як наслідку економічного піднесення, проте в цілому його рекомендації стосувалися запобігання депресії.

Овсїй Домар (1914-1997) – американський економіст, професор Гарвардського університету. Основна праця – «Нариси теорії економічного зростання» (1957). Модель економічного зростання Домара відображає практично ті ж закономірності, що й модель Харрода. Однак, в основу моделі Харрода покладено рівність інвестицій та заощаджень, а модель Домара передбачає рівність грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропонування). Обидві теорії базуються на моделюванні економічної динаміки з використанням взаємозв'язку нагромадження й споживання, визнанні незмінності частки заощаджень у доходах і середньої ефективності інвестицій у тривалому періоді. Умовою динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти повного використання ресурсів, визнається підтримування постійного темпу економічного зростання. Це можливо лише в разі активного державного

регулювання економіки. Через таку спільність ці моделі стали об'єднувати в модель Харрода—Домара.

Елвін Хансен (1887–1975) – американський економіст, професор Гарвардського університету, відомий працею «Економічні цикли та національний дохід» (1951). Хансен розробив подібну до М.Кондратьєва класифікацію економічних циклів («малі, великі, будівельні, вікові»), розвинув інвестиційну теорію циклу. Причиною циклічності криз він вважав «коливання динаміки інвестицій». Хансен називає причини зростання і економічного спаду: поступове вичерпання автономних інвестицій внаслідок зниження очікуваної норми прибутку, підвищення цін капітальних товарів і проценту. В антициклічній програмі Хансена, як і в роботах інших неокейнсіанців, на першому плані дія «вбудованих стабілізаторів».

Джон Хікс (1904–1989) – англійський економіст, професор Манчестерського і Оксфордського університетів (основна праця – «Вартість і капітал», 1939). Розвинув кейнсіанську модель макроекономічної рівноваги, запропонувавши модель рівноваги товарного і грошового ринків (IS-LM), розробив модель економічного зростання, що поєднує мультиплікатор і акселератор інвестицій. Рівновага ринкової системи, відповідно теорії Кейнса, передбачає загальну рівновагу ринку товарів, грошей, облігацій та робочої сили. У моделі Хікса–Хансена макроекономічна рівновага зведена до взаємодії двох ринків – товарного та грошового. Ця модель дозволяла відстежити вплив на макроекономічну рівновагу численних факторів – покращення інвестиційного клімату, інфляції, заходів монетарної та фіскальної політики та ін.

Ніколас Калдор (1908-1986) – англійський економіст, професор Кембриджського університету, розробник сучасної кейнсіанської теорії економічного зростання. Калдор вважав, що система розподілу має забезпечувати відповідний рівень заощаджень. Якщо заощаджень недостатньо, потрібно збільшити доходи тих, хто більше заощаджує. Доводить, що рівень виробництва обмежує не ефективним попитом, а кількість виробничих ресурсів. Фактором, що формує характер взаємозв'язків між економічними змінними є технічні умови виробництва, саме вони впливають на величину акселератора і на необхідний для економічного зростання обсяг інвестицій.

Олбан Вільям Філліпс (1914–1975) – англійський економіст, який у 1958 р. опублікував статтю «Взаємозв'язок між безробіттям та темпами приросту номінальної заробітної плати у Великобританії. 1861-1957». Довів зворотню залежність між рівнем безробіття і темпами зросту заробітної плати, зобразивши у вигляді кривої. Американські економісти П.Самуельсон і Р.Солоу застосували цю криву для США. Темпи приросту номінальної заробітної плати вони замінили темпами інфляції. Сьогодні ця крива, що відбиває залежність між рівнем безробіття та темпами інфляції має назву «кривої Філліпса». Неокейнсіанці використали цей інструментарій в обґрунтуванні рекомендацій для економічної політики. Інфляція регулюється державою і може бути навіть корисною, оскільки є додатковим джерелом ефективного попиту. Так, за виваженого державного регулювання можна збалансувати помірну інфляцію з незначним рівнем безробіття. Проте у 70-х роках, коли постійним явищем і

головною макроекономічною проблемою стала стагфляція (одночасне зростання безробіття і рівня цін), виявилось, що «крива Філіпса» перестала відбивати реальну дійсність. Неокейнсіанці не дали пояснення причин стагфляції.

Посткейнсіанство – напрям економічної думки, представники якого виступили з критикою та переглядом кейнсіанської та неокейнсіанської доктрин.

Коли виявилось, що кейнсіанські рекомендації у багатьох країнах не забезпечили повної зайнятості та викликали нові проблеми – інфляцію та дефіцит державного бюджету, подальший розвиток кейнсіанства здійснюється під гаслом його реформування. Посткейнсіанство сформувалося через злиття двох наукових течій: англійського лівого кейнсіанства (Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа) і американського монетарного кейнсіанства (Р. Клауер, П. Девідсон, Х. Мінські та ін.). Ліві кейнсіанці критикують засилля монополій, висувають антимонопольні вимоги, наполягають розв'язати соціальні проблеми, зокрема ліквідувати нерівність в розподілі доходів і збільшити купівельну спроможність населення, переорієнтувати військові витрати на охорону здоров'я, соціальне страхування і т. ін. Дж. Робінсон досліджувала закономірності ціноутворення за умов монополії, в якій вбачала негативний фактор, здатний дестабілізувати соціально-економічні відносини, викликати кризу виробництва, впливати на зайнятість. У 50-х роках запропонувала власну концепцію економічного зростання, в якій проблему «ефективного попиту» пов'язала зі здійсненням соціальних реформ, підвищенням зарплати і визнанням права профспілок, виступила з програмами перерозподілу доходів державою, скорочення військових витрат, за обмеження влади монополій.

П'єро Сраффа (1898–1984) – англійський економіст, професор Кембриджського університету (основна праця – «Виробництво товарів за допомогою товарів», 1960) вважав за необхідне оновлення вчення Кейнса. Сраффа виступив під гаслом «антимаржинальної революції», доводячи що в сучасній економіці конкуренція не є досконалою. У монополій гранична величина витрат завжди менша, а прибуток більший. Це посилює тенденцію до монополізації. Межею подальшого розширення виробництва для підприємця є проблема реалізації товару, через що ціни знижуються, а витрати обігу зростають. Ціна не є визначальним фактором споживчого вибору, на нього також впливають якість товару, торговельна марка, тощо. Тому окремі покупці готові купувати товар певної фірми за вищою ціною, оскільки він більше відповідає їх уподобанням. Такі фірми за своїм становищем зрівнюються з монополістами.

У США ортодоксальне кейнсіанство критикується за відсутність розробки теорії інфляції, в результаті чого їхні теорії циклу та рекомендації антициклічної політики виявилися непридатними за умов стагфляції. В цілому кейнсіанство здійснило значний вплив на економічну політику багатьох країн світу, поклавши початок широкому втіленню в життя державного регулювання економіки.

4. Сучасні неокласичні економічні концепції. Монетаризм.

Чиказька школа (монетаризм) – течія неолібералізму, що виникла в 50-60-х роках ХХ ст. у Чиказькому університеті як своєрідна реакція на тривалий період ігнорування ролі грошового фактора в господарських процесах; поєднує неокласичні підходи з монетарною концепцією державного регулювання. Попередниками монетаризму були відомі дослідники І. Фішер і Л. Мізес.

Ірвінг Фішер (1867–1947) – американський економіст, якого вважають засновником монетаризму. Він розвинув кількісну теорію грошей. Відоме «рівняння обміну»:

$$MV=PQ,$$

що вивів Фішер у 1946 р., стало основою концепції сучасного монетаризму. Фішер очолив групу американських теоретиків (Г.Саймонс, Ф.Найт та ін.), які доводили, що розвиток залежить від грошового чинника, але заперечували кейнсіанські методи регулювання, засновані на агресивній грошовій політиці (дефіциті бюджету). Послідовником цієї школи та засновником «нової школи монетаризму» став М. Фрідмен (н. 1912).

Фрідмен Мілтон (1912-2006) – видатний американський економіст, лауреат Нобелівської премії, економічний радник президентів США. Основні праці – «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Гроші та економічний розвиток» (1973). Фрідмен пропонує модель, згідно якої грошова сфера визнається важелем державного регулювання економіки. Відкритість економіки розглядається Фрідменом як можливий чинник грошової дестабілізації. Фрідмен пропонує державі змінювати соціальні витрати залежно від розвитку економіки.

Спираючись данні з економічної історії США, Фрідмен доводить, що циклічність економічного розвитку має грошову природу: зростання грошової маси в обігу провокує інфляцію. Тому пропозиція грошей має бути основним об'єктом державного контролю. Держава має використовувати лише один інструмент впливу на економіку – грошову емісією. Оскільки недостатня кількість грошей в обігу призводить до кризи виробництва, а надлишкова – до інфляції, Фрідмен запропонував визначення оптимально необхідної кількості грошей для нормального функціонування економіки за допомогою «рівняння обміну»: загальна ціна створеного в країні продукту повинна дорівнювати величині грошової маси з урахуванням швидкості обігу грошей. Грошова емісія має бути орієнтованою на приріст ВВП.

Фрідмен виводить рівняння довгострокової рівноваги грошового ринку, згідно якого пропонує підтримувати темп приросту готівки на рівні 3 % на рік, а з урахуванням потенційних грошей (строкових вкладів і облігацій державних позик) – на рівні 1 %. У цілому щорічний приріст не має перевищувати 4–5 %, що забезпечить «природний рівень безробіття». На відміну від кейнсіанців, Фрідмен доводить: у довгостроковому періоді залежності між рівнем інфляції та безробіття не існує. Прискорення інфляції позитивно впливає на безробіття лише тимчасово, у довгостроковому періоді економіка повертається до «природного рівня» зайнятості, а інфляція її не збільшує.

Фрідмен критикує політику незбалансованого державного бюджету, визнаючи її однією з причин розбалансування саморегулювання ринку. Збалансованість бюджету, скорочення його дефіциту можна досягти за рахунок

регульованої грошової емісії та зменшення державних витрат. Соціальна сфера не має бути пріоритетом держави. Монетарна концепція успішно пройшла апробацію у 1969-70 рр., коли Фрідмен був радником президента Ніксона, але триумфом стала концепція стабілізації американської економіки 80-х рр. – «рейганоміка», яка дозволила США подолати спад, послабити інфляцію, зміцнити долар. Разом з тим, чимало країн Заходу і Сходу, які вдавалися до монетаристських методів боротьби з інфляцією, згодом відмовляються від них. Для багатьох країн спад виробництва і втрати, яких зазнає економіки, виявляються більшими, ніж позитивний ефект від зниження темпів інфляції.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає процес глобалізації?
2. Назвіть причини економічної кризи 1973–1975 рр.
3. Якими способами подолання кризи середини 70-х рр. ХХ ст. скористалися розвинуті капіталістичні країни?
4. В чому полягають відмінні риси англійського та американського посткейнсіанства?
5. В чому полягають основні положення монетаристської теорії?
6. Що собою являє крива Лаффера?
7. Які основні припущення теорії раціональних очікувань?
8. Що таке інститут?
9. В чому полягає сутність «теорії трьох хвиль» Е. Тоффлера та «теореми Коуза»?

План семінарського заняття

1. Інтернаціоналізація, інтеграція та глобалізація світового господарства останньої третини ХХ–початку ХХІ ст.
2. Економічна криза 1973–1975 рр.: сутність та наслідки
3. Передумови виникнення та загальна характеристика інформаційно-технологічної революції останньої третини ХХ–початку ХХІ ст.
4. Сутність та передумови виникнення посткейнсіанства та нового кейнсіанства.
5. Основні напрямки «неоліберального відродження»: монетаризм, економіка пропозиції та теорія раціональних очікувань.
6. Методологія інституціоналізму та його основні напрямки.
7. Неоінституціональна теорія та ідеї її представників.

Теми повідомлень

1. Європейська інтеграція: передумови виникнення, мета, етапи розвитку.
2. Інформаційно-технологічна революція останньої третини ХХ – початку ХХІ ст.: передумови, сутність, наслідки.
3. Вклад нового кейнсіанства в розвиток економічної думки.
4. Становлення ТНК як суб'єкта міжнародних відносин в останій третині ХХ–на початку ХХІ ст.

5. Порівняльний аналіз «рейганоміки» та «тетчеризму».
6. Застосування монетаристської концепції в перехідній економіці України та його наслідки.
7. Характерні риси «старого» та «нового» інституціоналізму.
8. Методологія та складові напрямки неоінституціоналізму.

ТЕМА 10. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

1. Становлення господарської діяльності на території України
2. Еволюція аграрних відносин в Україні в козацько-гетьманський період
3. Вплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства в Україні.
4. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні.

1. Становлення господарської діяльності на території України

На території сучасної України людина з'явилася приблизно 1 млн років тому при ранньому палеоліті. Населення первісного суспільства на території України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи: кам'яний, міднокам'яний, бронзовий та ранній залізний вік. В Україні є численна кількість пам'яток цих періодів – археологічних розкопок давніх стійбищ і поселень. Цікавим прикладом високого господарського й культурного розвитку міднокам'яного віку (IV–II тисячоріччя до н. е.) на території України є трипільська культура (за іменем села Трипілья). Господарство трипільців мало комплексний характер. Найбільш розвинене було землеробство. Врожаї зернових збирали кремнієвим серпом. Борошно одержували за допомогою кам'яних зернотерок. Важливою галуззю було тваринництво – розведення робочої худоби, свиней, кіз. Допоміжними галузями залишалися полювання, рибальство, збирання. Розвивалася спеціалізація ремесел: виготовлялися більш досконалі знаряддя – сокири, серпи, голки. У гончарстві застосовувався гончарний круг. Поширювалося прядіння й ткацтво на основі овечої вовни й переробки льону. Трипільці жили в дерев'яних або глинобитних будинках з покритим дахом.

Деякі вчені вважають, що трипільці стали праосновою українського народу і освоїли територію від Дніпра до Дністра. Інші навпаки, вважають, що трипільці не є прямими предками українського народу. Під тиском народів північноєвропейського походження і степових (скіфи, сармати), що прийшли на цю землю, трипільці поступово зникають. Частина цього народу ввійшла до складу прадавньої спільності, що при всіх численних вторгненнях залишалася ядром етносу до праслов'янської пори.

Початком залізного віку на території України вважають XII–VIII ст. до н.е., пов'язані з кіммерійською, скіфською, сарматською й ранньою слов'янською культурами. Для історичного прогресу на землях України велике значення мала епоха античної цивілізації Південного Причорномор'я. Давньогрецькі держави (Ольвія, Херсонес, Пантікапей і інші) дуже вплинули на економічний, політичний і культурний розвиток не тільки скіфів, сарматів, кіммерійців, а й більш віддалених праслов'янських племен. Одним із провідних напрямків економічної активності греків була торгівля, особливо із слов'янами. Останні продавали грекам зерно, мед, віск, хутро, шкіри, рибу, сіль, будівельний ліс, рабів. Греки пропонували зброю, тканини, вино, шкіряні і ювелірні вироби, предмети домашнього побуту. Особливо активною була торгівля хлібом. Античні міста Причорномор'я закупували його для експорту в Грецію.

Праслов'яни і їхні послідовники перейняли в греків ряд городніх і садових культур: капусту, огірки, виноград. Певний вплив на них спричинили й сусідні народи (наприклад, деякі навички, звичаї, мовні запозичення простежуються від скіфів). Таким чином, праслов'яни довгий час перебували під впливом двох протилежних за своїм соціально-економічним змістом сил – напівдикого скифсько-сарматського степу й цивілізованого периферійного грецького світу.

У другій половині першого тисячоріччя нашої ери на території України створюється група слов'янських племінних союзів – провісників державності (поляни, деревляни, радимичі, сіверяни й інші), які вважаються предками українського народу. Первинним осередком суспільства була велика патріархальна родина – співіснування декількох поколінь, житла яких виходили на загальний двір. Тут розташовувалися господарські будівлі. Патріархальна родина була основною господарською ланкою, що поєднувала, виховувала й забезпечувала виживання всіх її членів. Кілька таких родин становили рід, а роди поєднувалися у плем'я очолене князем. Виживання і поступальний розвиток продуктивних сил стали можливі внаслідок максимальних зусиль патріархальної родини, з її кооперацією й поділом праці, колективістською психологією й трудовою мораллю, суть якої – в обов'язковості праці.

2. Еволюція аграрних відносин в Україні в козацько-гетьманський період

Після розпаду ранньої феодальної держави – Київської Русі, довгого періоду міжусобних війн, навал кочівників українські землі з кінця XIV ст. опинилися у складі Великого князівства Литовського, а після об'єднання Польщі і Литви – у складі нової держави, Речі Посполитої, де і завершився процес феодалізації.

Населення цих територій зберегло свою національну самобутність: мову, культуру, релігію, що породжувало соціально-економічні та національні протиріччя. Формою їх прояву протиріч стало створення у межах польської держави своєї рідної козацької республіки – Запорізької Січі. Саме звідси почався широкий національно-визвольний рух і становлення Української козацької держави, що намагалася з'єднати усі українські землі під гетьманською булавою.

На чолі держави стояли гетьман і старшина Війська Запорізького, які здійснювали управління країною.

Ще у ході національно-визвольної війни відбулися суттєві зміни у поземельних відносинах. На території, що опинилася у владі повстанців, великі феодали (магнати) і середні (шляхта) польського походження були вигнані, а їхні землі, робоча худоба, інвентар перейшли шляхом захоплень до козаків, селян, міщан, а також до державної адміністрації. Правда, після кількох поразок козацького війська, за умовами Зборівського та Білоцерківського договорів феодалне землеволодіння почало частково відновлюватися. Кілька універсалів Б. Хмельницького підтвердили права шляхти на маєтки і компенсацію збитків. У той же час Хмельницький намагався не допустити відновлення великої земельної власності польських магнатів. Остаточо фільварково-панщинська система була ліквідована після перемоги у Батогській битві (1652 р.) і основна частина звільненої землі перейшла у загальнодержавний фонд. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів, дрібної шляхти, козаків, міщан.

Визвольна війна змінила становище більшої частини селян. Вони одержали особисту свободу, право міняти місто проживання, записуватися у козаки. Правда, перехід у козацьке становище був ускладнений тим, що військова служба здійснювалася за свій кошт. Тим не менш, вільна селянська власність була визнана. Таким чином, найпоширенішими формами земельної власності стали: державне та козацько-селянське землеволодіння. Феодалне землеволодіння обмежувалося монастирськими та шляхетськими володіннями. Цим були створені передумови для розвитку ринкової системи. Велика феодална власність і примусова праця у вигляді панщини були ліквідовані, більша частина населення була особисто вільною. Козацтво і селянство активно вступали у товарно-грошові відносини. Предметами купівлі-продажу стали не тільки продукти, але й земля.

Все це дає підстави розцінювати результати національно-визвольної війни 1648–1654 рр. як свого роду предбуржуазну революцію, яка розчистила простір для більш вільного розвитку ринку і створила умови для формування у землеробстві господарств фермерського типу. Така ситуація не була унікальною. Аналогічні процеси мали місце у Чехії в результаті гуситських війн, у Німеччині після Селянської війни. Однак усі ці рухи потерпіли поразку, наслідком чого стало «друге видання кріпацтва».

Феодалні відносини ще не вичерпали своїх можливостей. Крім монастирських і шляхетських володінь феодалні порядки зберігалися і в державних володіннях, які ставали джерелом зростання земельної власності козацької старшини, яка намагалася посісти місце польських магнатів. У цьому вона находила підтримку з боку царського уряду Росії, у склад якої Україна ввійшла згідно рішення Переяславської Ради. У межах кріпосницької держави розвиток шляхом буржуазної еволюції не мав перспектив (як не було їх і у складі Речі Посполитої). Суттєвим було й те, що в Україні (як і в Чехії, і в Німеччині) не було капіталістичної промисловості (мануфактур). У такій ситуації передумови руху до ринку, що склалися у землеробстві, не змогли реалізуватися.

Лівобережна Україна у складі Російської держави, в адміністративному плані поділялася на Гетьманщину і Слобожанщину. Тут продовжувалися процеси швидкого зростання поміщицького землеволодіння, наступ на права селян, яким заборонялося записуватися у козаки. Козацтво у першій половині XVIII ст. ще зберігало стан вільних людей з земельними наділами, які заборонялося скуповувати. Уряд намагався зберегти їх як дармову воєнну силу. Але у другій половині XVIII ст., після приєднання до Російської імперії Північного Причорномор'я і Криму, необхідність у них відпала. Запорізька Січ була ліквідована, а потім і автономія України. Селяни були остаточно закріпачені наказом 1783 р., за яким їм було приписано залишатися на тому місці і у тому стані. Була відновлена панщина при збереженні також усіх натуральних і грошових повинностей.

У другій половині XVIII ст. кріпосницька система досягла свого апогею. Поміщики посилювали експлуатацію, намагаючись отримати з селян максимум коштів. Але одержані кошти використовувалися вкрай нераціонально, а непосильна праця розорювала селянські господарства, що підривало господарство самого поміщика. У цьому знайшла прояв криза кріпосницької системи.

Проявом кризи стало і руйнування цехової організації ремесла і виникнення мануфактур. Найкрупнішими були державні мануфактури, де як і на вотчинних мануфактурах використовувалась праця кріпаків. І лише купецькі мануфактури, що організовані були на орендованій казенній землі, використовували найману працю, але цих підприємств було не багато. Праця кріпаків була малоефективна, і продукції, що вироблялася, бракувало для задоволення потреб внутрішнього ринку і для експорту. Все це робило актуальною проблему ліквідації кріпацтва.

3. Вплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства в Україні

Промисловий переворот в Україні почався у 30–40 роках і завершився у 70–80 роках XIX ст. Запізнення промислового перевороту в Україні обумовлено залишками феодальних відносин. Через сільськогосподарську спеціалізацію, найважливішою галузю української економіки в першій половині XX ст. була харчова промисловість.

З початком промислового перевороту поширюється застосування на українських підприємствах нової техніки та нових технологій. Поступово збільшується частка поміщиків, що засновують промислові підприємства. Переважно поміщики творювали цукрові або горілчані підприємства. Проте вага прогресивних поміщиків була невеликою. Активно застосовувались нові методи виробництва у цукровому та горілчаному виробництві. Так на цукровому виробництві починають застосовуватись машини для обробки цукрового буряку та парова техніка випарювання соку, а застосування парової техніки у горілчаному виробництві збільшило вихід спирту.

Потреби харчової галузі обумовили піднесення машинобудування. Підприємства машинобудівної галузі, що виникнули в той час, були спрямовані на задоволення потреб сільського господарства та харчової промисловості. У свою ж чергу, потреби машинобудівної галузі обумовили подальший розвиток металургійної та вугледобувної галузей.

Транспортна система в дореформений період була нерозвиненою. Україну з рештою території Російської імперії поєднували два стратегічні шляхи: Петербург-Київ та Петербург-Харків. Будівництво залізниць, що планувалось здійснити в середині XIX ст., не було реалізовано через Кримську війну. Використання ж водних шляхів Дніпра обмежували дніпровські пороги. Тому найчастіше перевезення здійснювались за допомогою гужового транспорту.

З початком промислового перевороту мануфактурне виробництво, через неефективність праці кріпаків, починає поступатися фабрично-заводському виробництву. Все більшого значення набуває частка купецьких капіталістичних підприємств. Так кількість купецьких та поміщицьких підприємств на передодні реформи складала 94,2 % та 5,8 % відповідно.

Кріпосне право вже не відповідало вимогам економічного життя в Російській імперії та заважала подальшому економічному розвитку. Відповідно, виникла необхідність скасування пережитків феодалізму. В Україні кріпацтво було скасовано 19 лютого 1861 р. Передбачалось отримання селянами особистості свободи та громадянських прав. Проте права селян значно обмежувались (вони несли рекрутську повинність, для виїзду з села необхідно було отримати дозвіл общини, для селян зберігалось покарання різками і т. д.). Але, найважливіше було те, що земля (разом з селянськими садибами та наділами) залишалась у власності поміщиків. Землю селяни повинні були викупати у поміщиків. Якщо садибу селянин міг безперешкодно викупити (за умови відсутності боргів), то наділ він міг викупити тільки за згодою поміщика. Поки садиба та наділ не будуть викуплені, вони передавались селянину в користування. За їх використання селянину доводилось платити оброк або ж відробляти панщину. В залежності від якості землі де знаходився наділ, на одну ревізьку душу встановлювались наступні норми земельних наділів: в районах чорноземля розмір наділа коливався від 3 до 4,5 десятин, в нечорноземних та степових районах – від 3,25 до 8 та від 6,5 до 12 десятин відповідно.

Одним з наслідків селянської реформи 1861 року було придбання поміщицької землі купцями та заможними селянами. Земля ж, що залишалась у власності поміщиків, здавалась в оренду або ж використовувалась для ведення власного господарства. Відбувалась капіталізація сільського господарства. Завдяки використанню машин, вільнонайманої праці та нових технологій зростала врожайність.

Іншим наслідком реформ було розшарування селянства. Можна виділити три групи селян, що утворилися внаслідок розшарування: заможні селяни (їх кількість складала 15–20 %), середняки (25–30 %) та бідняки. Наприкінці XIX ст. наділ заможного селянина складав до 22 десятин землі. Його домогосподарству належало декілька коней та інша худоба. Також заможний селянин був спроможний використовувати деяку сільськогосподарську техніку та залучати

найману працю. Наділ середняка складав приблизно 7–10 десятин землі. Подібно до заможного селянина, середняк мав декілька коней та іншу худобу, але він не використовував найману працю. Найбільшу частину селян склали бідняки, чий наділ не перевищував 4 десятин землі. Частина бідняків була безземельною. Особливістю селянської реформи в Російській імперії, була общинна власність на землю. Тобто селянин для виходу з общини та отримання свого наділу мав отримати згоду общини. Так селянська реформа 1861 р. на тривалий час зберігала пережитки феодалізму і викликала невдоволення селян.

Розв'язати невирішені питання повинні були реформи П. А. Столипіна. Найважливішим аспектом реформ була відмова від общинного землеволодіння та передача землі у приватну власність. Кожен селянин мав право без згоди общини отримати свій земельний наділ у приватну власність.

Селянська реформа створила умови для зростання фабричної промисловості в Україні, а велика кількість сільської бідноти була джерелом дешевої робочої сили для інтенсивно зростаючої промисловості. В післяреформений період завдяки технічному переоснащенню зростають обсяги виробництва в харчовій галузі, де спостерігається концентрація виробництва. Так значних обсягів виробництва було досягнуто в цукровому, горілчаному, суконному, олійному та інших виробництвах. Технічне переоснащення виробництва та застосування ефективної найманої праці дозволило українським цукровим підприємствам в 1882–1885 виготовляти 87,8 % всього цукру в Російській імперії. Також великі, оснащені сучасною технікою підприємства з'являються в горілчаному та олійному виробництвах. В борошномельному виробництві застосовуються парові млини. В пореформений період все більшого значення набувають вугледобувна, металургійна та машинобудівна галузі. Перехід металургійної промисловості на використання мінерального палива повністю витіснив деревовугільну промисловість. Так вже перші металургійні підприємства півдня України – Юзівський та Сулінський заводи, побудовані відповідно у 1871 та 1872 рр., використовували у виробництві місцеві руди, донецький кокс і антрацит.

На машинобудівних підприємствах України поширювалось застосування парової енергії. У середині 80-х років парову енергію використовували 79 % машинобудівних підприємств. Машинобудування переважно було орієнтовано на сільське господарство. В Харкові засновуються заводи Гельферіх-Саде та Мільгозе. Великі машинобудівні підприємства створюються в Одесі, Луганську. В Херсоні та Миколаєві працюють великі суднобудівні підприємства.

Розвитку економіки в післяреформений період сприяло будівництво залізних доріг. В цей період були побудовані такі залізничні лінії: Балта–Одеса, (1866 р.); Балта–Крюч'єв (1869 р.); Курськ–Харків–Таганрог–Ростов-на-Дону (1869 р.). Збільшується кількість пароплавів на Дніпрі та інших річках України.

З розвитком капіталізму почалось формування класів пролетаріату та буржуазії. До реформ 1861 р. промислова буржуазія не відігравала суттєвої ролі в суспільстві. Але з реформою 1861 р. склалися сприятливі умови для розвитку капіталізму, що призвело до зростання промислової буржуазії та посиленні її ролі у суспільному житті. Промислова буржуазія поповнювалась за рахунок як

поміщиків, що здійснювали капіталізацію власних господарств, так й за рахунок купців, міщанства та заможного селянства.

Клас пролетаріату поповнювався за рахунок сільської бідноти. Також спостерігалось міграція робітників з російських губерній. Проте частка працівників промисловості наприкінці XIX ст. все ще залишалась невеликою (7%). Фабричним робітникам, заробітна плата яких була найнижчою серед європейських країн, доводилося працювати у тяжких умовах по 15 год. на добу.

Відбувається концентрація виробництва. Так, наприклад, 9 металургійних заводів виготовляли 75 % всього виплавленого чавуну та використовували 80 % парових двигунів цієї галузі. Монополізація набуває масового характеру. На початку XX ст. починають з'являтися синдикати, що призводило до зростання цін та обмеження об'ємів виробництва. Перед першою світовою війною переважна частина галузей української економіки була монополізована. Серед синдикатів того часу можна назвати: «Продпаравоз» (1901 р.), «Цвях» (1903 р.), «Продвагон» (1904 р.). У 1887р. був утворений синдикат цукрозаводчиків.

Найбільшими синдикатами були «Продамет», що об'єднував металургійні підприємства та «Продвугілля», куди входили вугледобувні підприємства.

Кінець XIX–початок XX ст. характеризуються значною роллю іноземних інвестицій. Левова частка капіталу інвестованого в українську промисловість походила з чотирьох країн: Англії, Франції, Німеччини та Бельгії. Іноземні інвестиції відігравали значну роль у розвитку таких галузей української економіки, як: вугільна промисловість, металургія та машинобудування. Залучення іноземного капіталу не лише дозволило побудувати нові підприємства, на яких використовувалось сучасне обладнання, але й забезпечило підготовку кваліфікованих фахівців.

Уряд Австро-Угорщини проводив щодо західноукраїнських земель колоніальну політику. Пріоритет надавався розвитку західних територій Австро-Угорщини, західноукраїнські ж землі розглядалися, переважно як постачальники сировини та ринки збуту продукції, що була виготовлена на західних територіях Австро-Угорщини. Внаслідок податкової дискримінації західноукраїнські підприємства, що виготовляли кінцеву продукцію, не витримували конкуренції. Тому на території західноукраїнських земель розвивалися переважно ті підприємства, що займались видобутком сировини та її первинною обробкою. Подальша обробка сировини та виготовлення кінцевої продукції здійснювалось на західних територіях Австро-Угорщини. Серед підприємств, що займались видобутком сировини найбільш жваво розвивалась Галицька нафтодобувна галузь. Наприкінці XIX ст. відбувається впровадження нової техніки, збільшується кількість парових машин. Концентрація виробництва спостерігалась також переважно в нафтодобувній галузі.

Таким чином західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, були недостатньо розвинуті. Більша ж частина населення цих територій була зайнята в сільському господарстві (в Галичині – 77 %, в Буковині – 75 %, в Закарпатті – 90 %).

4. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні

Економічна думка України була нерозривно пов'язана з економічною думкою Росії. Серед українських дослідників дореформеного періоду необхідно назвати В.Н. Каразіна та Д. П. Журавського. Василь Назарович Каразін (1773–1842 рр.) – вчений та суспільний діяч, один з засновників Харківського університету. Щодо питання кріпосництва займав дворянсько-ліберальну позицію, тобто вважав за необхідне обмежити свавілля поміщиків жорсткими законами. Він пропонував заходи щодо покращення становища селян: обмеження зборів та виплат, скасування панщини, введення грошового оброку, чітке визначення розміру повинностей за «довічне користування» поміщицькою землею. В. Н. Каразін був прибічником розвитку промисловості, закликав дворянство організовувати промислові підприємства і сам подавав цьому приклад. Аграрна програма та інші проекти господарського розвитку В. Н. Каразіна мали прогресивний характер, сприяли становленню капіталізму.

Д. П. Журавський (1810–1856 рр.) видатний український вчений, економіст, статистик, наукова діяльність якого прийшла на 40–50-ті роки XIX ст. На підґрунті статистичних даних Д. П. Журавський зробив висновок, що кріпосництво не надає можливостей для розвитку виробничих сил та не забезпечує умови для зростання народного добробуту. Саме через існування кріпосництва більша частина поміщиків не може займатися підприємництвом та управляє господарством на старих феодалських засадах. Тому Д. П. Журавський запропонував власний проект звільнення селян. Таким чином, Д. П. Журавського можна назвати ідеологом буржуазії, що народжувалась та тих поміщиків, що переходили на нові форми господарювання.

В період після реформ (після 1861 р.) українська економічна думка характеризувалася поширенням ліберально-буржуазних поглядів щодо розв'язання соціально-економічних проблем. Це було пов'язано з діяльністю громад – культурно-просвітницьких об'єднань української інтелігенції. Найбільш яскравим представником цього руху був М. П. Драгоманов (1841–1895 рр.). Революційно-демократичний напрямок української суспільно-економічної думки в цей період знайшов відображення у поглядах С. А. Подолінського (1850–1891), професора Харківського університету, чиї переконання формувались під впливом марксизму та західноєвропейського робочого руху. В його роботах аналізується селянська реформа 1861 р., зображується її антинародний характер. Він негативно ставився до втягнення селян у товарно-грошові відносини, бо ці відносини сприяли розвитку капіталізму. Майбутнє суспільства С. А. Подолінський пов'язував з соціалізмом, перехід до якого здійсниться внаслідок революційної боротьби селян. Як фахівець в галузі природничих наук, С. А. Подолінський прагнув знайти природничо-наукові засади соціалізму, формулюючи при цьому закон: «людська праця може довше утримувати на поверхні землі і довше примушувати діяти сонячну енергію». Соціалізм, за його думкою, є найбільш сприятливим методом виробництва для утримання цієї

енергії в інтересах людства. «Закон Подолінського» далі розвинув В. І. Вернадський в своєму вченні про ноосферу.

Представниками ліберального народництва в Україні були П. П. Червінський (1849–1931) та М. В. Левітський (1859–1936). Вони відкидали необхідність розвитку капіталізму в Російській імперії та були прихильниками теорії «малих справ», тобто розв'язання найближчих проблем. М. В. Левітський відомий як практик ліберального народництва: розробляв численні проекти розвитку малого виробництва та прагнув втілити їх у життя.

Економічна думка в Україні розвивалась в течії основних напрямків економічної думки Заходу: класичного, неокласичного, соціалістичного. Також були поширені ідеї німецької історичної та соціально-політичної шкіл. Становлення політичної економії в Україні пов'язано з іменами відомих вчених, серед них видатне місце належить Т. С. Степанову (1795–1847), професору Харківського університету, засновнику класичної школи політичної економії в Україні та Росії. Т. Степанов відзначав соціальну функцію політичної економії, яка полягала в виявленні джерел та причин соціальної несправедливості у суспільстві.

І. В. Вернадський (1821–1884 рр.), професор Київського університету був першим в Російській імперії істориком економічної думки. Він досліджував світову економічну науку з найдавніших часів до сучасних йому економічних теорій. Як прихильник класичної школи Вернадський виступав проти соціалізму, а ідеї соціалізму вважав помилковими, їх виникнення пов'язував зі зниженням рівня життя значної частини населення.

М. Х. Бунге (1823–1895 рр.), економіст, ректор Київського університету, згодом міністр фінансів. Приділяв багато уваги взаємозв'язку економічної науки з практичною діяльністю. Він був засновником Київської психологічної школи, що отримала високу оцінку на Заході. Закони капіталізму М. Х. Бунге вважав природними та вічними. З його ім'ям пов'язана ціла низка прогресивних заходів: утворення фабричних інспекцій, скасування подушних податей з селян та ін.

М. І. Туган-Барановський (1865–1919 рр.) – видатний вчений світового масштабу, історик та економіст, суспільний та державний діяч, один з засновників Української академії наук. Він написав багато робіт з різних економічних питань: кон'юнктурні коливання (цикли), теорія вартості (цінності), теорія розподілу, аналіз економічних систем, кооперативний рух, економічна історія Росії.

Видатним економістом-математиком, який мав значний вплив на сучасні економіко-математичні дослідження, був Є. Є. Слуцький (1880–1948 рр.), який написав низку видатних робіт з математичної економіки. Так, в статті «К теорії сбалансованого бюджету потребителя». Є. Є. Слуцький зробив низку цікавих висновків стосовно умов стабільного бюджету споживача, показав зв'язок між функцією корисності, рухом цін та грошових доходів споживача. Ця робота вважається основоположною в низці сучасних економіко-математичних досліджень проблеми попиту та взаємозв'язку функцій попиту з рухом цін і доходів.

Таким чином, українські вчені проявили виключну інтелігентність, глибоке знання всіх шкіл та напрямків економічної науки того часу та по багатьом питанням дали власні трактування та програми змін суспільства. Історію української економічної думки сьогодні неможливо уявити без наукового внеску М. І. Туган-Барановського, Є. Є. Слуцького та ін. Ці та інші українські вчені, зробили внесок у розвиток світової економічної науки.

Питання для самоконтролю

1. У чому були особливості трипільської культури?
2. Охарактеризуйте передумови, основні етапи та наслідки промислового перевороту на Східній Україні. Якими є його особливості?
3. Яким чином реформа 1861 р. та Столипінська реформа сприяли розвитку капіталізму в Україні?
4. Розкрийте передумови виникнення української кооперації.
5. Яким був основний зміст ліберально-дворянських ідей у дореформений період в Україні?
6. Якими були економічні та політичні погляди С. Подолинського?
7. Чим викликані особливості розвитку політичної економії в Україні?
8. У чому суть інвестиційної теорії циклів М. Туган-Барановського?

План семінарського заняття

1. Перші осередки господарської діяльності на Україні
2. Соціально-економічні наслідки Переяславської ради
3. Особливості промислового перевороту в Україні.
4. Аграрні реформи та їх вплив на соціально-економічне становище селян.
5. Розвиток української економічної думки під впливом ідей класичної політекономії.
6. Українська економічна думка у післяреформений період.

Теми доповідей

1. Основні положення та економічні наслідки реформи 1861 р. та ліквідація кріпацтва.
2. Столипінська аграрна реформа та вплив на соціально-економічний розвиток України.
3. Початок промислового перевороту в Україні та промисловий підйом 90-х рр. XIX ст.
4. Наукова спадщина М. Туган-Барановського, його внесок до скарбниці світової економічної думки.
5. Математична школа у політичній економії України.
6. Економічні та політичні погляди С. Подолинського.

Тема 11. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

1. Становлення радянської моделі господарювання та її відображення в економічній науці.
2. Адміністративно-командна система і її відображення в українській економічній думці.
3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання і спроби її реформування.

1. Становлення радянської моделі господарювання та її відображення в економічній науці

На початку ХХ ст. економіка України входила у склад Російської імперії. Економічна ситуація суттєво погіршилася у роки Першої світової війни (1914–1918). З початком воєнних дій працювали на повну потужність лише галузі промисловості, які задовольняли потреби фронту. Руйнівний вплив спричинила війна на українське село: скорочувались посівні площі, погіршувалась агротехніка, знижувалась врожайність. У 1916 р. спалахнула хлібна криза. Революційна ситуація, що склалася, кінець-кінцем призвела до вибуху і повалення самодержавства у лютому 1917 року.

В Україні на з'їзді ряду політичних партій була створена Центральна Рада – об'єднаний орган влади, що включав різні партії, суспільні організації, представників селян, робітників, інтелігенції. Центральна Рада проголосила спочатку автономію України у складі Росії, а після жовтневих подій 1917 р. – самостійність Української держави. Було створено уряд – Генеральний секретаріат, який почав проводити власну економічну політику. Була здійснена спроба провести аграрну реформу. Передбачалася конфіскація казенних, монастирських, великих поміщицьких землеволодінь та роздача її тим, хто обробляє. Земля оголошувалася власність всього народу. Розподіляти землю повинні були земельні комітети на місцях. Проведена була також грошова реформа, введені власні гроші – гривні і карбованці. Але втілити реформи у практику не вдалося, оскільки бурхливі події того часу призвели до зміни Центральної Ради спочатку Гетьманатом, а після Директорією. Кожний уряд оголошував про реформи, зокрема аграрну, але провести їх в умовах громадянської війни не встигав. Всі вони втрачали підтримку народу і на початку 1919 року влада на значній території України перейшла до уряду Української соціалістичної радянської республіки.

Економічна політика цього уряду була підпорядкована побудові соціалістичного суспільства, економіка якого базувалася б на загальній власності, зрівняльному розподіленні продукту, безтоварній формі економічного зв'язку. План побудови нового суспільства був обґрунтований лідером партії більшовиків В. І. Леніним. У роботі «Держава і революція» є спеціальна глава, присвячена економічним основам майбутнього суспільного устрою. Це: суспільна власність на засоби виробництва, розподіл відповідно кількості затраченої кожним індивідом праці, централізоване регулювання господарської діяльності. З такими уявленнями про соціалізм більшовики йшли на революцію,

завоювали державну владу, після чого питання господарського будівництва стали задачею безпосередньої практики. Експропрійованим багатством потрібно ще вміти розпорядитися, і на перший план висуваються питання організації виробництва і розподілу.

Першими кроками Радянської держави були заходи по створенню суспільної власності. Це досягалося шляхом націоналізації. Згідно Декрету про землю у власність держави передавалися поміщицькі, монастирські землі. Земля розподілялася за трудовою (кількість робітників), або споживчою (кількість їдаків) нормами. Землю одержали більш ніж 4 млн. селянських сімей. Їх звільнили від орендної платні і боргів.

У промисловості встановився робітничий контроль. Його втілювали фабрично-заводські комітети, які обиралися і контролювали закупівлю сировини, збут і зберігання виробленої продукції, фінансові операції. Робітничий контроль розглядався як школа підготовки кадрів радянського господарського апарату. Однак він не забезпечував необхідної централізації управління виробництвом і Націоналізація проводилася шляхом конфіскації, тобто без викупу або компенсації колишнім власникам.

Однак освоїти і раціонально управляти всіма націоналізованими підприємствами при відсутності досвіду господарювання і необхідних кадрів виявилось неможливим. Багато підприємств закрилося, що негативно вплинуло на економічне становище країни. Виробництво чавуну і сталі скоротилося на чверть, видобуток вугілля в Донбасі – вдвічі.

Громадянська війна та іноземна інтервенція призвели до зміни економічної політики, що одержала назву політики «воєнного комунізму». Ця політика сформувалася, по-перше, під впливом екстремальних обставин війни, що вимагало максимальної централізації ресурсів і управління.

Заходи політики «воєнного комунізму» зводилися до наступного:

1. Загальна націоналізація усіх підприємств, навіть дрібних, з кількістю робітників менше 10. Управління ними відбувалося централізовано, хоча багатьма з них, особливо дрібними, держава управляти виявилася неспроможною і вони не працювали.

2. Централізоване постачання населенню продовольства. З цією метою у січні 1919 р. була введена продовольча розверстка, за якою хліб і інші продукти масового споживання вилучалися у виробників і розподілялися за картками. Спочатку передбачалося компенсувати вилучення хліба зустрічними поставками промислових товарів, але в силу нестачі останніх стали просто вилучати сільськогосподарську продукцію.

3. Ліквідація товарних форм економічного зв'язку. Це призвело до натуралізації господарства і обміну. Були відмінені гроші, закритий Державний банк. Обмін, однак, не зник, а пішов у тінь і натуралізувався. Замість грошей як еквіваленти використовувалися дефіцитні товари: сіль, сірники, мило, цукор.

4. Загальна трудова повинність і мілітаризація праці. Ухилення від трудової діяльності розглядалося як дезертирство і каралося відправкою у штрафні команди і концтабори. Створювалися трудові армії, де організація праці будувалася згідно вимогам військової дисципліни.

Наслідки такої політики були катастрофічні. Промисловість була паралізована, сільське господарство розорено. Почалися селянські повстання, на повалення яких направлялися частини регулярної Червоної Армії. Розвал господарства і зростаюче невдоволення населення змусили перейти до іншої економічної політики, з використанням товарно-грошової форми економічного зв'язку. Така політика одержала назву нової економічної політики (НЕП).

Перші кроки були зроблені у сільському господарстві: тотальна продрозверстка була замінена фіксованим продовольчим податком, розмір якого повідомлявся селянам перед посівною. Розмір податку залежав від розмірів врожаю, кількості членів родини, матеріального становища. Всім, що залишалося після сплати податку, селяни могли розпоряджатися за власним розсудом, у тому числі продавати. Для цього була відроджена вільна торгівля. Працюючи у нових умовах, селяни швидко нарощували виробництво. У 1927 році виробництво зерна в Україні досягло довоєнного рівня.

У грудні 1921 р. був прийнятий декрет про денаціоналізацію дрібних та середніх підприємств, які можна було здавати в оренду приватним особам або кооперативам. Вони господарювали на основі грошового співставлення витрат і результатів, одержання прибутку, який надходив у їхнє розпорядження після сплати обов'язкових платежів у бюджет.

НЕП сприяв також розвитку кооперації. Відроджувалися різні її форми: кредитна, споживча, збутова.

Велике значення для відновлення народного господарства мало оздоровлення фінансової сфери, перш за все, проведенням грошової реформи.

Реформа укріпила господарський механізм ринку. НЕП приніс безумовно позитивні результати, хоча ринкові регулятори діяли в обмежених рамках, що не могло не породжувати протиріччя.

Усі ці події не могли не знайти оцінки і трактування в економічній думці. Концепція ортодоксального марксизму, яка стає основоположним елементом державної ідеології, одержує пріоритетну підтримку з боку влади. У той же час, у науковому середовищі зберігали свої позиції економісти дореволюційної школи, які спробували осмислити події, що відбувалися, виходячи з положень основних теоретичних концепцій західноєвропейської економічної науки.

Обидві течії базувалися на різних теоретико-методологічних позиціях, але у 20-ті роки ХХ ст. їх протистояння виливалося у наукові дискусії щодо найбільш актуальних проблем господарчого розвитку. Активними учасниками цих дискусій були вчені-економісти столичного Харківського університету.

Однією з найбільш актуальних проблем, що дискутувалися у 20-х роках, було питання про характер, шляхи та методи соціально-економічних перетворень у країні. Господарська модель «воєнного комунізму», що базувалася на позаекономічному примусі, натуралізації економіки та мілітаризації праці виявила неефективність і неспроможність та була замінена НЕП, яка передбачала широке використання товарно-грошових відносин та інструментів.

Перехід до НЕПу викликав неоднозначні оцінки з боку економістів різних напрямів. Ортодоксальні марксистки розглядали таку політику як відступ від соціалістичної доктрини, яка не передбачала використання у господарстві

товарної форми економічного зв'язку. Ринку, як стихійній і анархічній формі господарювання, протиставлялося централізоване державне планування і прямий розподіл продукту, що створюється.

2. Адміністративно-командна система і її відображення в українській економічній думці

У кінці 20-х років в економічній політиці Радянської держави був взятий курс на прискорене завершення індустріалізації, зупинену першою світовою війною і революцією. Вибраний курс наштовхнувся на принципи ринкової економічної системи, що призвело до згортання НЕПу.

Необхідність прискореної індустріалізації породжувалася, з одного боку, складною міжнародною ситуацією: ізоляцією радянської держави і загрозою нової інтервенції, а з другого боку, очікуванням світової революції. У зв'язку з цим поставала, по-перше, проблема пошуку джерел коштів для індустріалізації, а по-друге, їх централізованого використання саме на ці цілі.

Щоб одержати кошти за рахунок внутрішніх нагромаджень, треба було починати індустріалізацію з легкої промисловості, де оборотність коштів більш швидка, а потім накопичені кошти спрямовувалися у важку промисловість. Така модель вимагала часу. У цих умовах єдиним джерелом коштів стає їх перерозподіл з сільського господарства як основної галузі економіки. Для цього були знижені ціни на сільськогосподарську продукцію. Дешево зерно йшло на експорт, а кошти спрямовувалися на закупівлю обладнання для заводів у гірничодобувній, металургійній, машинобудівній галузях.

Селяни за зниженими цінами продавати хліб відмовлялися, внаслідок чого у 1927/1928 рр. виникла криза хлібозаготівлі. Влада використала адміністративно-командні методи управління. Зібрані кошти централізовано направлялися на вирішення завдань індустріалізації. Основним методом централізованого господарювання стало загальнодержавне планування.

Перший п'ятирічний план (1928/29–1932/33) був ретельно пророблений і достатньо обґрунтований. В промисловості було заплановано побудувати 1500 нових підприємств, більшість яких була побудована. Серед них Дніпрогес – найбільша у Європі того часу електростанція. В Донбасі введено у дію 53 нових шахти. Споруджені гіганти металургії «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь». У 1931 році запрацював ХТЗ побудований за 15 місяців. Були реконструйовані машинобудівні заводи в Луганську, Харкові, Києві, створений Краматорський машинобудівний завод. Нові сучасні підприємства виникли і в легкій та харчовій промисловості.

Однак у ході виконання плани були скореговані у бік різкого збільшення. Таке необґрунтоване збільшення призвело до того, що економіка надірвалася і не було виконано навіть мінімальних завдань. Так, скорегований план ставив завдання виплавити 17 млн т. чавуна, а реально було виплавлено 6,2 млн т. Подібна ж картина була і за іншими важливими показниками.

Однак 1 січні 1933 р. проголосили, що перша п'ятирічка виконана за 4 роки.

Ті ж самі тенденції були характерними і для Другої п'ятирічки (1933–1937), і для передвоєнних років Третьої п'ятирічки (1938 – червень 1941).

У плани було включено низку нереальних і необґрунтованих завдань, які не були виконані. Знижувалася ефективність. Ентузіазм перших років змінився апатією робітників. Погіршилося матеріальне становище населення. З другого кварталу 1928 року була введена карткова система розподілу продуктів.

Провали економічної політики намагалися звалити на «ворогів народу» і шкідників. Було організовано кілька показових судових процесів, почалися масові репресії. Криза хлібозаготівель ускладнювала індустріалізацію. Ситуація погіршувалася тим, що масовий експорт зерна на світовий ринок співпав з «великою депресією» 1929–1933 рр., коли мало місце надвиробництво сільськогосподарської продукції. Доводилося продавати зерно за демпінговими цінами. Селяни за бросовими цінами не бажали його віддавати. Необхідно було позбавити селян почуття власника. Тому був взятий курс на колективізацію селянства. Було поставлено завдання «ліквідації куркульства як класу». Чітких критеріїв віднесення до куркульства не існувало. Після революції і громадянської війни різко збільшився прошарок середнього селянства, яке хазяйнувало на своїй землі. Заходи щодо розкуркулювання фактично були спрямовані проти них. Спочатку були різко підвищені податки, а потім перейшли до адміністративних заходів. Кількість тих, що підлягали розкуркулюванню мала досягати 5 % господарств, а фактично досягала 15–20 %.

Цікава картина склалася щодо темпів колективізації. 1927 р. – 0,8 % колективних господарств; 1929 р. – 6,9 %; 1930 р.: січень – 21,5 %, березень – 55 %, серпень – 22,6 %; 1931 р. – 52,7 %; 1932 р. – 61,5 %; 1937 р. – 93 %.

Наслідки колективізації були різноманітними. З 1928 по 1934 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 45 %, свиней – вдвічі, коней – вдвічі. На відновлення поголів'я 1928 р. знадобилося: по великій рогатій худобі – 31 рік (у 1959 р.), по свиням – 26 років (у 1953 р.), по вівцям – 29 років (у 1957 р.). Навіть у роки війни скорочення поголів'я було меншим.

В цілому рівень сільськогосподарського виробництва впав на чверть. У 1933 році в ряді районів, що виробляли зернові – Україна, Північний Кавказ, Кубань, Південний Урал – почався голод, який призвів до численних жертв.

Щоб запобігти масовій втечі у міста, у 1932 році була впроваджена паспортна система, причому сільські мешканці паспортів не одержали. На під'їзних шляхах до міст виставлялися загороджувальні загани.

Практично весь врожай, що вилучався, більшою частиною йшов на експорт.

3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання та спроби її реформування

У другій половині 40-х років головним завданням економічного розвитку економіки України, як і всієї країни, було відновлення зруйнованого війною господарства. На це були спрямовані завдання Четвертого п'ятирічного плану (1945–1950). Хоча завдяки концентрації ресурсів на окремих напрямках розвитку

(важка промисловість, ВПК) на початку 50-х років вдалося вивести промисловість на рівень 1940 р. і навіть перевищити його, в цілому економіка України у складі народногосподарського комплексу СРСР була у важкій ситуації. Головною проблемою були серйозні диспропорції у відтворюваному процесі. Наголос на розвитку важкої промисловості став незворотнім. Частка продукції групи А в загальному обсязі промислового виробництва наблизилася до 75 %. Ці галузі вимагали все нових капіталовкладень, а галузі легкої, харчової промисловості, виробництво товарів народного споживання різко відставали.

Але найбільш разючим було відставання сільського господарства. Через колективізацію та колосальні збитки війни, ця галузь традиційно стала донором для форсованого розвитку промисловості. Заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися на рівні 1928 р., тоді як ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. Сільське господарство залишалося технічно відсталим. Збирання врожаю було механізовано на 34 %, інші роботи проводилися практично вручну. Електрифіковано було лише 18 % колгоспів. При цьому плани хлібозаготівель постійно підвищували, не залишаючи селянам ні фуражного зерна, ні посівного фонду. Система оплати праці колгоспників була у трудовнях, на які нараховувалася продукція у натуральній формі. Норми були вкрай низькими (наприклад, 400 г хліба на трудовень. Колгоспники виживали лише завдяки продукції з особистих підсобних господарств, але і з них вони повинні були сплачувати натуральні і грошові податки. Якщо врахувати, що колгоспники не мали паспортів і не могли вільно залишати свої міста проживання ця система нагадувала кріпацтво.

З вересня 1953 р. почалися зміни в аграрній політиці для підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників. Були підвищені закупівельні ціни, знижені обов'язкові поставки, відмінені податки з присадибних ділянок. Частина продукції колгоспи могли не здавати, а продавати державі через спеціальні заготівельні організації. У 1958 р. техніка продана колгоспам і радгоспам. Це дало результати і з середини 50-х р. почалося повільне зростання виробництва. Воно, однак, виявилось недовгим. У 1963 р. криза проявилася у нестачі продовольства, у містах виникли перебої з хлібом і вперше довелося купувати зерно за кордоном.

В економіці знижувались темпи економічного зростання, падала ефективність виробництва. Ставало очевидним, що без суттєвого реформування господарського механізму рух до кризи не зупинити.

Усвідомлення необхідності радикальних перетворень змусило звернутися до використання елементів ринкового механізму для підвищення ефективності господарської діяльності. Згадали про успішне їх використання у роки НЕПу. Ідея використання ринкових регуляторів поступово почала пробивати собі шлях. Пробним каменем стала стаття харківського економіста, професора Лібермана Є.Г. (1897–1981) «План, прибуток, премія», опублікована в газеті «Правда» від у вересні 1962 р. Автор пропонував зробити деякі кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Для цього необхідно звільнити їх від дріб'язкової опіки центральних планових

органів. Планові показники підприємства повинні були розробляти самі, встановлюючи між собою прямі зв'язки на основі договірних угод.

Щоб зацікавити підприємства у виконанні високих планових завдань, підвищенні якості продукції, пропонувалося зробити найважливішим оціночним показником прибуток. Пропоновані новації були дуже незвичні для того часу і викликали неоднозначну реакцію. Прихильники традиційних методів управління побачили в них рух до капіталістичних форм господарювання. Але директори й економісти великих підприємств підтримували висунуті пропозиції. У ході дискусії вони були конкретизовані, розширені й лягли в основу практичних рішень з економічної реформи господарства.

У березні 1965 р. було прийнято ряд рішень про зміни у сфері аграрної політики. Колгоспам і радгоспам встановлювався постійний план закупівель сільськогосподарської продукції на шість років. За продукцію, що здавали понад план, встановлювалася надбавка у 50 % до ціни. Закупівельні ціни були підвищені. Передбачався перехід до грошової оплати праці колгоспників. Однак суттєвих зрушень у стані сільського господарства не відбулося. Воно залишалося найбільш економічно відсталою ланкою господарчого організму.

Були визначено основні напрями господарчої реформи в промисловості. Головна ідея полягала у створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, хай на обмеженому, але ринку, як самостійним господарчим одиницям, що співставляють витрати і результати з метою одержання прибутку. Частина прибутку, що залишалася підприємству, призначалася на створення, згідно встановлених нормативів, фондів матеріального стимулювання підприємства в цілому, його персоналу, фонду розвитку виробництва, за рахунок якого підприємство може здійснювати капітальні вкладення. Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Заплановані заходи вступали у протиріччя з логікою розвитку командної системи. Якщо б ці міри були реалізовані, тобто підприємства одержали б можливість вільно розпоряджатися своїми прибутками, це різко підвищило б попит як на споживчому ринку, так і на ринку факторів виробництва. Задовольнити цей попит у дефіцитній, по суті, економіці не було можливості. В такій ситуації потрібно було або відпускати ціни або перерозподіляти прибуток через централізований бюджет. Логіка командної системи обирала друге.

Заблокувавши економічні методи регулювання, мимоволі зверталися знов до адміністративних. Були відроджені галузеві міністерства, які не були госпрозрахунковими одиницями, але почали звично ділити і розподіляти ресурси, регламентуючи кожен крок підприємства. Знов зросла кількість планових показників, що визначалися директивно, і вже на початку 70-х років їх стало більш, ніж до реформи. Це позначилось на загальних результатах господарчого розвитку. Деяке пожвавлення у темпах економічного зростання почало згасати і в цілому за 1965–1970 рр. його показники виявилися нижче за попередні п'ятирічки.

На початку 80-х років ситуація в економіці і соціальній сфері погіршувалася. Падали темпи промислового і сільськогосподарського виробництва. По оцінках

вітчизняних і закордонних економістів з початку 80-х років зростання радянської економіки взагалі припинилося. Поглиблювалися диспропорції між групами А і Б у промисловості, між промисловістю і сільським господарством. Все менш ефективними ставали зовнішньоекономічні зв'язки. Відчувався дефіцит матеріальних, фінансових, трудових ресурсів, товарів народного споживання, зокрема продовольчих.

Необхідність більш радикального перегляду офіційної точки зору, що затвердилася в економічній науці, була усвідомлена у другій половині 80-х років, коли командна система в черговий раз стикнулася з проявами кризи ресурсообмеженої економіки. Українські економісти знов опинилися в авангарді цього процесу оновлення. Таким чином, зусиллями ряду економістів були підготовлені підстави для переходу до якісно нової концепції розвитку економіки, що відбивала її рух у напрямку, за яким відбувається загальносвітовий цивілізаційний процес.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягала політика Української Центральної Ради у галузі аграрних відносин, фінансів та грошового обігу?
2. В чому полягав зміст політики «воєнного комунізму» в Україні? Які його наслідки?
3. В чому полягає суть та значення запровадження нової економічної політики?
4. З проведення яких заходів розпочалося здійснення нової економічної політики?
5. Як проводилася грошова реформа 1922–1924 років?
6. Назвіть особливості процесу індустріалізації в Україні.
7. Як проводилася колективізація селянства і які були її наслідки?
8. Визначте характерні риси командно-адміністративної системи.
9. Що за проблеми в економіці України 50–60 років ХХ ст. свідчать про її передкризовий стан?
10. Які зміни у господарському механізмі передбачалися реформою 1965 року?
11. На основі яких теоретичних позицій здійснювалися спроби реформування соціалістичної економічної системи?

План семінарського заняття

1. Економічні перетворення у роки революційних струсів і утвердження соціалістичної моделі господарювання.
2. Господарська реформа 1965 року: зміст і наслідки.
3. Основні причини і прояви застійного і передкризового стану радянської економіки.
4. Формування теорії централізовано-планованої економіки. Дискусії 20–30-х років ХХ ст.
5. Внесок українських економістів у розвиток політичної економії.

Теми доповідей

1. Зниження темпів зростання радянської економіки як прояв її застійного стану.
2. Реформи господарчого механізму і причини їх невдач.
3. Формування політичної економії соціалізму (20–50-ті рр. ХХ ст.)
4. Ідеї реформування радянської планової економіки у роботах Є. Лібермана.

Список використаної літератури

1. Бартенев С. А. Экономическая история: учебник. – М. : Экономистъ, 2004.
2. Белоусов В. М., Ершова Т.В. История экономических учений: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 1999.
3. Березин И. С. Краткая история экономической мысли : учебн. пособие. – М. : Изд. РДЛ. – 2000.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе ; пер. с англ. – 4-е изд. – М. : Дело Лтд, 1994.
5. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992.
6. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресе, 1984.
7. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К.: Наукова думка, 1994.
8. Дмитриченко Л. И. История экономических учений : учебное пособие. – Донецк : КИТИС; ДонГУ, 1999.
9. Економічна історія: навч. посібник / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Х. : НТУ «ХПІ», 2005.
10. Заблоцький Б. Ф. Економіка України / Б. Ф. Заблоцький, М. Ф. Кокошко, Т. С. Смовженко. – Львів, 1977.
11. История мировой экономики : учебник для вузов / под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М. : ЮНТИ, 1999.
12. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / за ред. проф. К93 С. І. Архієреєва, доц. Н. Б Решетняк – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. –336 с.
13. Історія економічних учень : у 2-х частинах: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-е вид., випр. – К. : Знання, 2005.
14. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней ; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001.
15. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей. – К. : АУБ, 1999.
16. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. Вступ.
17. Конотопов Н. В., Сметанин С. И. История экономики : учебник для вузов. – М : Изд. Научно образовательской литературы ЭРА, 1999.

18. Копнин А. В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974.
19. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ ст.. та західна наука. – К. : Либідь, 1993.
20. Лановік Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підруч. / за ред. Лановік Б.Д. – К. : Вікар, 2004
21. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень. – К., 2009
22. Мак-Клоски Д. Полезно ли прошлое для экономических наук? Thesis, 1993. – Т. 1. – Вып. 1.
23. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993.
24. А. Маршалл. Принципы экономической науки. В 3-х томах. – М.: Прогресс, 1993.
25. Миль Дж. С. Основы политэкономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: в 3-х т. Пер. С англ.. – М. : Прогресс, 1980.
26. Митчел У. П. Экономический циклы. Проблема и постановка. – М.: Госиздат. 1930.
27. Рикардо Д. Начала политэкономии и налогового обложения / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993.
28. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / ред. И. М. Осадчая; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986.
29. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Антология экономической классики: в 2-х т.: Пер. с англ. – М. : Эконов, 1993.
30. Сурин А. И. История экономики и экономических учений. – М. : Финансы и статистика, 1998.
31. Тимочко Н.О., Пучко О.А. Рудомьоткіна Л.М. та ін. Економічна історія: Лекції. – К., 2000.
32. Уперенко М. О. Економічна історія України : навч. посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнєцов, Парієнко та ін. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004.
33. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: Реориентация теории стоимости / ред. Ю. Я. Ольсевич; пер. с англ.. – М.: Экономика, 1996.
34. Худокормов А. Г. Дж. Стиглиц – лидер информационной экономики и нового кейнсианства // Российский экономический журнал. – 2008. – № 3–4. С. 59–65.
35. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века : пособие / под ред. В. И. Уколовой. – М. : Дрофа, 2008.
36. Хрестоматия по истории древнего мира : пособие для учителя / сост. Е. А. Черкасова. – М. : Просвещение, 1991.

37. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древности и Средние века) / сост. д. ю. н., проф. В. А. Томсинов. – М. : Изд. Зерцало, 1999.
38. Царенко О. М. Економіка України і світу. Курс лекцій: навч. посіб. / О. М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми : Університетська книга, 2000.
39. Экономическая история. История экономических учений : учебник / Р. М. Гусейнов, В. А. Семенихина. – М. : Омега-Л, 2006.
40. Экономическая история зарубежных стран. Курс лекцій / Под общ. ред. В. Голубовича. – Мн.: ИП «Экоперспектива», 1997.
41. Ю. Ядгаров Я. С. История экономических учений: учебник. М. : ИНФРА-М, 2000.
42. Ярцева Н.В. Современные концепции экономической мысли. Учебное пособие // http://irbis.asu.ru/mmc/econ/u_sovrcon/6.ru.shtml.